
BIOPOLITIKA, RÉGIÓK ÉS DEMOGRÁFIA

Melegh Attila

BEVEZETÉS

A népesség területi elrendeződésével kapcsolatos történeti és társadalomfilozófiai gondolkodás hosszú múltra tekint vissza. A 18. században fontos új gondolkodási sémák alakultak ki, és a régiók fogalma központi jelentőségre tett szert a hosszú távú demográfiai folyamatokkal kapcsolatos gondolkodásban. Ezeket a fogalmakat, ideálokat és eszmekészleteket a helyi politikai és népesedési folyamatok, a különféle gondolkodók globális orientációja, az egyetemes demográfiai változások, valamint a természettudomány és a technológia általános fejlődése alakították. A demográfia sosem volt teljes értékű tudományág, azonban kapcsolatban állt más társadalomtudományokkal, és mint azt látni fogjuk, módszeresen kidolgozta a régió terminológiáját és azok változatait, amelyek a történeti és a történeti-politikai gondolkodásban fontosnak bizonyultak.

A tanulmány mellett érvel, hogy a demográfiai régiók gondolatrendszere azoknak a folyamatosan formálódó, gyakran egymásnak ellentmondó diskurzusoknak a része, amelyek arról szólnak, hogy a versengő nemzetek és régióik (vonatkozó társadalmi intézményeik) hogyan illeszkednek bele az erőforrásokért és az azokhoz kapcsolódó fejlődési lehetőségért folytatott globális küzdelembe, amely a globális és lokális fejlődési és társadalmi hierarchiák közegében zajlik. Meglátásunk szerint ez a történet öt fő korszakra osztható: (1.) a 18. század, (2.) a 19. század és az első világháború, (3.) a két világháború közötti időszak, (4.) a második világháborútól az 1980-as évekig tartó, (5.) valamint az azóta eltelt évtizedek. Kiemelendő továbbá, hogy a 20. század utolsó harmadáig a termékenység és a nupcialitás (házasodás) befolyásolásának kérdése állt a középpontban, míg később a régiók fogalmát dekonstruálták, és helyüket a migrációval kapcsolatos heves viták vették át.

ERKÖLCS ÉS POPULACIONIZMUS A 18. SZÁZADBAN¹

Európában a demográfiai, történeti demográfiai régiók rendszerszintű fogalma a 18. század végén született meg, több mint egy évszázaddal a politikai aritmetika és a demográfia születése után. Az összehasonlító népességfejlődés eszméje, illetve más társadalmi intézményekkel és berendezkedéssel való kapcsolata már korábban megjelent, elsősorban a nemzetek és a helyi közösségek vonatkozásában, de az nem merült fel, hogy a különféle földrajzi tereket meghatározott demográfiai viselkedéssel azonosítsák.

A régió és a népesség látens fogalmai (a népesség térbeli elterjedése) azonban már jóval korábban léteztek, és felkeltették egyes gondolkodók érdeklődését. Néhány korai példán kívül (mint például Ptolemaiosz) mindenképpen meg kell említenünk Ibn Khaldúnt, aki a 14. században a népesség és a civilizáció terjedésének és növekedésének főként éghajlati és környezeti korlátairól elmélkedett (Ibn Khaldun 1987. 45–69). Példáját később más földrajztudósok, majd elsősorban Montesquieu követték. Fontos megjegyezni, hogy Ibn Khaldún állítása szerint az együttműködési mechanizmusokból következő népességnövekedés tovagyűrűző pozitív hatást gyakorol a gazdaság fejlődésére, és ezáltal a hatalomra is.

A *perzsa levelekben* Montesquieu (1981. CXIII–CXIX.) szintén meglehetősen explicit régió- és területfogalommal dolgozott a népességfejlődéssel, a környezettel és a társadalmi intézményekkel összefüggésben. Mélységesen aggasztotta az elnéptelenedés (Tomaselli 1988). A 18. század elején igen elterjedt volt ez az aggodalom, és a népességnövekedést pozitív folyamatnak tekintették. Montesquieu a vallások szerint osztotta fel a világot, amelyek között nem tartotta magasabb rendűnek a kereszténységet, legalábbis a népességfejlődésre gyakorolt hatása szempontjából. Még a történelmet is vallási nézőpontból értelmezte. A nézetrendszerében kiemelt jelentőségű Római Birodalmat is vallási szempontból meghatározottnak tekintette. A történeti fejlődés későbbi, eurocentrikus változataival ellentétben a Római Birodalmat nemcsak Európával kapcsolta össze, és nem tartotta azt Róma legfontosabb és egyetlen örökösének. Montesquieu a Római Birodalmat idealizálta, nem a korai modern Európát vagy Franciaországot. Az Európán kívüli világot nem tekintette európai koloniális célpontnak. Minden ország nagyjából egyenlő rangot kapott. Fontos, hogy Montesquieu kritikusan viszonyult a gyarmatosításhoz, ugyanis szerinte az nemkívánatos népességcsökkenést

¹ A következő intézményeknek szeretnék köszönetet mondani a kutatás során nyújtott támogatásért: Center for Advanced Studies, Szófia és Institute for Advanced Studies (European Regions and Boundaries. A Conceptual History Program), Közép-Európai Egyetem (CEU), Budapest. Köszönettel tartozom még Rózsa Dávidnak, Pakot Leventének és Óri Péternek. A szöveget angolból fordította: Murinkó Lívía.

eredményezett a gyarmatosított területeken és az Afrikából érkező rabszolgák között (Montesquieu 1981. CXIX. levél), és sok gyarmatosító is odaveszett.

Montesquieu erősen ellenezte, hogy a kereszténység, különösen a katolicizmus nem tette lehetővé a válást. Szerinte a válás tiltása egy alkalmatlan és történetileg nem túl régi társadalmi szokás. Csökkenti a termékenységet, mert a megfelelő érzelmi alapot nélkülöző párokat is együttélésre kényszeríti, és – írja – „élő embereket holttestekhez kötöztettek” (Montesquieu 1981. CXVI. levél, 267). Ironikusan jegyzi meg, hogy „[a]líg élnek három évig együtt, máris elhanyagolják a házasság lényegét” (Montesquieu 1981. CXVI. levél, 268). Ugyanakkor a muzulmánok többnejűségével sem értett egyet, mert az szintén csökkentette a férfiak reprodukciós képességét (Montesquieu 1981. CXIV. levél). Tehát mindkét terület szokásrendjét egyformán problematikusnak tartotta, különösen azért, mert eltávolodtak a rómaiak monogámiát és válást támogató gyakorlatától. Dicsérte a protestánsokat és a protestáns országokat, mert legalább a lelkészek és az egyháziak házasságkötését lehetővé tették. Montesquieu szerint ezek az országok (Svájc, Hollandia, stb.) népesebbek és szorgosabbak voltak.

A vallási normákon és szabályokon túl egyéb tényezőket is fontosnak tartott a demográfiai viselkedés szempontjából. A termelési mód is jelentős szerepet játszhatott, főként a „barbár” népeknél, ahol a vadászat és a gyűjtögetés nem tette lehetővé a népesség növekedését. Ezen kívül a társadalmi szokások és a különböző eseti tényezők is befolyásolhatták a népességfejlődést. A későbbi régiós felosztás szempontjából fontos, hogy véleménye szerint a törzscsaládi öröklés (egy fiú öröklő a vagyont) csökkenti a termékenységet és a „hiúság” terméke, és a fiúgyermek egyenlő öröklését támogatta (Montesquieu, 1981. CXIX. levél).

DEMOGRÁFIAI RÉGIÓK ÉS A GLOBÁLIS KONTROLL FOGALMA: MALTHUS

Mielőtt rátérnénk Malthusra, meg kell említenünk egy korábbi vitát, amely befolyásolta a régiók fogalomkészletének kialakulását (Tomaselli 1988; Teitelbaum 2006). A merkantilisták pronatalista nézetet vallottak, amely szerint az uralkodó hatalmát a munkaerő és/vagy a katonák számának növelése révén kell erősíteni. Ez fontos gondolat volt, hiszen az államok a területekért és erőforrásokért állandó harcot vívtak, de közvetlenül nem kapcsolódott a nemzetállamok és a gyarmataikat meghaladó területi egységek meghatározásához. A merkantilisták vagy a velük rokon utópisták (pl. Condorcet) nem hitték, hogy bármilyen mértékű népességnövekedés a gazdasági fejlődés és az állami működés gátjává válhat. A Franciaországon kívüli gondolkodók is osztották ezt az optimizmust. Közéjük tartozott Süßmilch,

aki azt állította, hogy a bölcs és nagyszerű kormányzás részeként az uralkodóknak mindent meg kellene tenniük a politikai közösségük népességének növeléséért a házasságkötés megkönnyítése, az élelmiszerárak szabályozása, a szükségtelen „idő előtti” emberveszteség elkerülése, vagy akár a bevándorlás elősegítése és a kivándorlás csökkentése révén.

A fiziokraták voltak az elsők, akik megkérdőjelezték, hogy az uralkodó népességszámhoz kötődő ereje és hatalma különféle beavatkozási módok segítségével növelhető lenne, ezzel együtt a zárt területi keretekben (mint a kialakulóban levő nemzetállamok) történő gondolkodást és egy folyton növekvő népesség lehetőségét is kétségbe vonták. A fiziokraták a termelési tényezők közül a munkaerő helyett a földet tartották fontosnak (Vilquin 2006; Teitelbaum 2006). A föld mint gazdasági tényező kiterjedését és termőképességét természetesen korlátozták a politikai tényezők (államhatárok) vagy az éghajlati és/vagy természeti feltételek. Meg kell jegyezni, hogy a 18. század folyamán a felmelegedés miatt növekedett a megművelhető földterület (Braudel 1992. 46–51), de ezt – a munkaerővel és a tőkével ellentétben – továbbra is állandónak tekintették. A merkantilistákkal szemben a fiziokraták azt tartották, hogy csak a mezőgazdaság állít elő valódi értéket (az ipar vagy a kereskedelem nem), és hogy a népességnek csak addig kellene növekednie, amíg a földből el tudja tartani magát, és ezt az egyensúlyt az életszínvonal szabályozza. Később a klasszikus közgazdaságtan képviselői – közülük is elsősorban David Ricardo és Thomas Malthus – bevezették azt az elképzelést, hogy a termelési tényezők közül a föld problematikus, mivel a tőke- vagy a munkaerő-befektetés kismértékű növelése csökkenő hozadékkal jár a föld állandósága és a pótlólagos ráfordítások minőségcsökkenése miatt. A mezőgazdasági termelés ezért nem növelhető a végtelenségig, és a népességnövekedés súlyos problémává válhat az élelmiszerellátás miatt. Malthus vállalkozott rá, hogy megoldja ezt a problémát, és így alakította ki a demográfiai régiók fogalmát, amely részét képezte a nemzetközi politika és az emberi reprodukció feletti erkölcsi kontroll új felfogásának. Elméletét a *Tanulmány a népesedés törvényéről* (*An Essay on the Principle of Population*) második kiadásában fejtette ki 1803-ban (Malthus 1826). Malthus lényegében már korábban is létező elemeket vegyített össze, de a népesedés törvényeiről írott későbbi műveiben (a másodiktól a hatodik kiadásig) egy nagyon leegyszerűsítő (azt is mondhatnánk, hogy a Montesquieu-höz hasonló szerzőkhöz képest nagyon korlátozó), ám hatásos, koloniális Európa-centrikus gondolkodási keretet hozott létre, melyben valószínűleg jelentős szerepet játszott az *East India Company College*-ban elfoglalt pozíciója. Tehát a következő gondolatokat ötvözte:

- Nincs valós társadalmi együttműködés az egyének között a szexuális kapcsolatokon és a szaporodási ösztönön kívül.

- A helyi társadalmi osztályok demográfiai viselkedése eltér egymástól, és az alsóbb osztályokdemográfiai viselkedését szükségszerűen kontrollálni kell az egész társadalomra és azon belül is főként a felsőbb osztályokra leselkedő nem kívánt következmények (a vagyon hanyatlása) elkerülésének érdekében.
- A világ régióinak demográfiai viselkedése eltér egymástól (feltételezhetően a helyi osztályalapú demográfiai különbségekhez hasonlóan).
- Ezek a régiók és a hozzájuk kapcsolható államok a történeti-erkölcsi fejlődés eltérő szintjeit testesítik meg attól függően, hogy hogyan aránylanak egymáshoz a pozitív (háborús éhínségek, járványok) és a megelőző (a termékenység önkéntes korlátozása a házasságkötés halasztása révén) „népesedési akadályok”.
- És mindezeket a tényezőket úgy kapcsolta össze, hogy kialakította a népesedésszabályozás különböző módozatainak lineáris és átfogó globális-lokális erkölcsi fejlődésrendjét.

Montesquieu-vel ellentétben Malthus nem csupán a túlnépesedést ellenezte, de hierarchizáltan „félreolvasta a történelmet” – ahogy Arland Thornton nevezte a módszerét (Thornton 2005; Böröcz 2003; Melegh 2002, 2005, 2006. 52–54) –, és kialakított egy sajátos rendszert, amely a negatív és a pozitív akadályok arányának mérlegelése révén összekapcsolta a régiókat, a történeti fejlődést és a demográfiai viselkedést. Ez a módszer és a fejlődés, regionális különbségek és a történelem viszonyrendszerének állandó újrafogalmazása jelentették az elmúlt kétszáz év demográfiai gondolkodásának legfontosabb vonatkoztatási pontját (akár pozitív, akár negatív értelemben), amint azt Thornton a családi élet elméleteivel kapcsolatban bemutatta (Thornton 2005). Malthus írta meg a liberális közgazdasági gondolkodáson alapuló globális biopolitikai kontroll egyik elméletét, a koloniális szemléletmódot és a globális/lokális társadalmi hierarchiák internalizálását. Ezáltal létrejött egy olyan szellemi perspektíva, amelyben a demográfiai változásról és az erőforrásokról folyó viták többsége egészen a 20. század végéig zajlott (Melegh 2000, 2002, 2006).

A Jesus College egykori tagjaként, anglikán segédlelkészként és az *East India Company College* leendő oktatójaként Malthus igen sajátos mentális térképpel rendelkezett, amelynek elemei saját európai vizsgálatain és az Európán kívüli világ esetén olyan gyarmati kalandorok (vagy az ő szóhasználatával élve, „utazók”) beszámolóin alapultak, mint például Cook kapitány. Malthus szövegei különféle földrajzi felosztásokat tartalmaznak.

Választóvonal húzódik Európa és nem-Európa között. Nem-Európa és a múltbeli Európa a történelemben is összekapcsolódik: „A népesedés akadályairól a

világ kevésbé művelt részeiben és a régi időkben” (I. könyv) versus „A népesedés akadályairól a modern Európa különböző államaiban” (II. könyv). Tűzföld lakosai találhatóak „az emberi lények fokozatának legalsó fokán” (Malthus 1902. 15), akik „nyomorult” állapotban, a termékenység önkéntes korlátozása nélkül élnek (ezt a területet régóta alacsonyabb rendűnek tekintették, és még Comte is majdnem ugyanezekkel a szavakkal jellemezte). Az ausztrál őslakosok és az amerikai indiánok „barbár” jellemzőiként Malthus az állandó harcot, a promiszkuitást, a nők alacsony státusát, a nyomorék gyermekeket, a mocskot és az aljasságot említi meg. A nem modern Európát és fejlődési fokozatait egy furcsa cikk-cakk vonalban követi a térképen, és nagyon esetleges bizonyítékokat használ fel.

Az Európán kívüli területek a múltbeli Európa (a görögök és a rómaiak) mögött járnak. „Észak-Európa régi lakói” a „Déli-tenger szigeteinek” lakosai és a modern pásztornépek között állnak, jóval meghaladva Afrikát, Kínát, Indiát, Japánt, és természetesen a rómaiakat és a görögöket. Ennek részben az észak-dél megosztottság az oka, amelyet történetileg alapoz meg (a barbár észak vs. a Római Birodalom), és amelyet az éghajlat és a művelési mód terminusaiban fogalmaz meg.

A modern Európát a szokások szempontjából kifejezetten homogénnek tekintik „a viszonyok hasonlósága folytán, a melyben vannak” (Malthus 1902. 149). Európa egységesen alkalmazza a megelőzés különböző formáit, a korábbi időszakokkal és „a világ műveletlenebb részeivel” ellentétben. Ezt tekinthetjük egyfajta rassz alapú-történelmi határvonalnak (Malthus 1902. 309).

Európa azonban nem teljesen homogén, és Malthus, aki sokat utazott a kontinensen, Európát többféle módon és némileg egymásnak ellentmondóan osztja fel. Elválasztja egymástól északot (Norvégia, Svédország és Oroszország) és a többi régiót (ahogy ő nevezi, a középső részeket, azaz Angliát, Franciaországot és Svájcot). A választóvonalat nem valamiféle lényeges demográfiai jellemző mentén húzza meg (bár felmerült, hogy a pozitív akadályok szerepe Svédországban és Oroszországban nagyobb), hanem a „belső gazdaság” hasonlósága alapján, míg „Európa középső részei” alig különböznek Angliától. A szövegek későbbi részeiben Norvégiát nem sorolja ebbe a régióba, hanem Svájjal, Franciaországgal és Angliával rokonítja, ahol alacsony a halandóság és a termékenység (Malthus szerint ezek a legfőbb elméleti alkotóelemek összefüggnek egymással), és ahol magasabb a nem házasok aránya, amelyet a legerkölcösebb megoldásnak tartott a magas halandóság és a magas termékenység „csapdáiból” való kitörésre. Figyelemre méltó, hogy Malthus szerint a védett magántulajdon, a szabad kormányzás és a föld szabad piacának hiánya vagy megléte is hozzájárultak a népesedési különbségek kialakulásához. Ezek az eszmék határozottan a liberális gondolkodás irányvonalába helyezik Malthust. A termékenységet és a házasságkötést szabályozó „szokásokon” felül ezek az intézmények is kontextuális tényezőknek tekinthetők.

Malthus nagyon nagy hatással volt a demográfiai gondolkodásra, és azóta is folyamatosan hivatkoznak munkájára és „pesszimista” szemléletére. A régiókkal kapcsolatos konkrét gondolatai nem voltak ennyire népszerűek, és mi is azt mondhatjuk, hogy meglehetősen homályosan fogalmazta meg őket és jórészt feledésbe merültek. Csak Északnyugat-Európa megkülönböztetésének ötlete bizonyult maradandónak, bár jelentősen átalakult. Később azonban látni fogjuk, hogy a házasságkötési életkor és a valaha házasságot kötöttek aránya olyan fogalmak, amelyek inspirálóan hatottak a 20. század második felében.

KONZERVATÍV ERKÖLCSI REFORMIZMUS ÉS EURÓPA HÁROM RÉGIÓJA: FRÉDÉRIC LE PLAY

Malthus keveset írt az öröklésről, a családalapítás vagy a családgazdaság egyéb folyamatairól, sok más gondolkodót azonban foglalkoztattak ezek a kérdések. A konzervatív moralista Le Play tette kulcsfontosságúvá ezeket a problémákat. Az Európa munkásairól szóló (1855) és a család szervezetéről írt későbbi műveiben (1872) bevezette a főként az öröklés, a szülői kontroll, az együttélés és a családi pénzgazdálkodás alapján kialakított hármas regionális felosztását, amely különbözött Malthus tipológiájától (Thornton 2005, stb.):

- Törzscsalád (Közép-Európa, beleértve Franciaországot), közép: a két mediterrán félsziget (olasz és spanyol).
- Instabil család (Északnyugat-Európa), nyugat: Nagy Britannia iparosodott részei, Hollandia, Belgium, Németország, Svájc és Franciaország.
- Patriarchális család (Kelet-Európa, beleértve Magyarországot), kelet: a Jeges- és a Földközi-tenger közötti terület, Skandinávia, Oroszország, Lengyelország, Magyarország és Törökország. Európán belül megkülönböztette a „szláv keletet”.

Le Play a nem-malthusiánus francia pronatalizmus képviselője volt, amelynek gyökerei a 18. századig nyúlnak vissza, Montesquieu és számos más gondolkodó (a legjelentősebb közülük Condorcet) is a képviselői közé tartozott (Teitelbaum 2006; Sen 1994). Franciaország ebből a szempontból különleges volt. Jelentős gyarmatosító volt és a globális hierarchia legfelső szintjén helyezkedett el, de a Brit Birodalommal és más európai hatalmakkal, főként Németországgal az európai hegemoniáért (porosz-francia háború) vívott állandó harca miatt a népesedési diskurzus kiemelt hangsúlyt kapott. Malthust emiatt irrelevánsnak tekintették a nemzeti-gyarmattartó Franciaország szempontjából (Hall 1973; Quine 1996; Schneider 1982, 1990). A malthusianizmus eszméi a 19. század végéig, az Egyesült

Államokat, Nagy Britanniát és Hollandiát leszámítva meglehetősen marginálisnak számított. Ebben az időszakban is erősen vitatott elképzelések voltak, és az erőforrásokért és a befolyásért – beleértve a népesség nagyságáért – vívott nemzeti-gyarmati harc összefüggésében alakultak.

A gyarmati terjeszkedés helyett Le Play hazai erőforrásokat keresett, és a nemzet erkölcsi erejének felmérése érdekelte. A különböző európai országokban végzett terepmunkájának célja az egybefonódó munka- és családi szervezetek erejének és stabilitásának vizsgálata volt. Ezen társadalmi intézmények osztályozása a régiókhoz, valamint a társadalmi és erkölcsi fejlődéshez kapcsolódott.

Le Play legfontosabb gondolata a piaci alapú ipari osztályrendszerek és az integrált rurális rendszerek különböző formái közti különbségtétel volt. Ez az ellentét a régiókkal kapcsolatos elképzeléseiben is megjelent. Az elgondolás földrajzilag nem volt egyértelmű, mivel Közép-Európa iparosodott területeit a nyugati típusba is besorolta. Mindazonáltal az elképzelései tartalmaztak egy választóvonalat, amely Észak-Afrikát, a Közel-Keletet, Dél-Olaszországot, Magyarországot (!), Észak-Európát és a „szláv” Európát elválasztotta a kontinens többi részétől, és Északnyugat-Európát egyértelműen elkülönítette a vegyes területektől (közép) és a kelettől. Mindkét választóvonal jelentős hatással bírt a későbbi demográfiai gondolkodásra. Ő volt az első, aki megfogalmazta a demográfiai viselkedésen túl a családrendszerek regionális megosztottságának gondolatát, Malthusszal ellentétben, aki csak kisebb belső határokat húzott meg Európában (néhányuk közel állt Le Play térképéhez), és alapvetően Európa egységessége mellett érvelt. Le Play abban is az első volt, hogy ezeket a régiókat „kelet” („keleti csoport”) és „nyugat” („nyugati csoport”) elnevezésekkel illette, így egy explicitebb régiós felosztást hozott létre.

A régió-történelem-fejlődés fokozataihoz hasonlóan a patriarchális rendszerből a modern instabil családok irányába történő haladást ő is valódi fejlődésnek tekintette. De a fejlődési fokokkal ellentétben volt egy ellentétes erkölcsi skálája is, amelyben magasra értékelte a patriarchális rendszer stabilitását. Így Le Play volt az első demográfus, aki szembe helyezkedett azzal a gondolattal, hogy a nyugat a legfejlettebb és a legerkölcösebb (amint Malthus gondolta), és a társadalmi fejlődés mellett morális hanyatlást is látott. A fejlett területeken nem zárta ki egy erkölcsös megoldás lehetőségét, és valójában amellett érvelt, hogy ilyent kell találni bizonyos társadalmi intézmények (mint például az osztott öröklés Franciaországban) megváltoztatása révén. Ez a megközelítés a 20. századi vitákban a régiós megkülönböztetés szempontjából is fontosnak bizonyult, mindenekelőtt a nyugati dominanciát a fasizmus és a későbbi (eltérő logikát követő) államszocializmus felől érő kihívás esetében. Ez a geopolitikai vita a régiók fogalmára is hatott.

FOKOZÓDÓ KÜZDELEM A DEMOGRÁFIAI ERŐFORRÁSOK FELETT: DEMOGRÁFIAI GONDOLKODÁS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A 19. század végéig és a 20. század elejéig a népesség fejlődésébe történő közvetlen beavatkozás gondolata viszonylag ritkán merült fel. Léteztek a „népesedés érdekét” szolgáló elképzelések és programok, mint például a kivándorlást támogató bizottság Angliában (*Emigration Committee*). Összességében azonban a népesedés és főként a termékenység közvetlen irányítása nem volt elfogadott. A malthusianizmus csak az eugenika és a családtervezési módszerek előretörésével, valamint a demográfiai diskurzusok általános biologizálásával tett szert erős támogatásra, amelyek következtében nyílt vita kezdődött a termékenységbe történő osztályalapú beavatkozásról. Ezekben az erkölcs mint a cselekvés külső vezérlővel háttérbe szorult, és egyre több „morális” eszme nemesült át demográfiai és eugenikai hatalmi technikává (és ezáltal nagyrészt ki is üresedett). Az állam némileg növelte a demográfiai folyamatok fölötti befolyását és az azonnali politikai érdekek körébe sorolta azokat. Közvetlen erőforrásként kezdtek rájuk tekinteni, amelyek közvetlen menedzsmentre szorultak (ez vált az új moralitássá) egy versengő világban, amelyben nagy háborúk dúltak Európában és a gyarmatokon egyaránt.

Ebben a korszakban az erkölcs és a termékenység egyaránt drámai, bár eltérő jellegű változáson ment keresztül. A tempó és az időzítés meglehetősen különbözött, és ez a gondolkodókat is arra készítette, hogy mérleget tegyen a népesedési kérdés kezelésének módozatait, és természetesen a regionális különbségek gondolata is új lendületet kapott. A népességpolitikának három fő megközelítése létezett.

A liberális megközelítés a Nyugatot állította a gyújtópontba a fejlődés és a termékenység szabályozásának alakulása szempontjából. Ez a malthusi hagyomány, de ekkorra az erkölcsi elem (az egyéni és a kollektív „pauperizmus” elkerülése) termékenységkorlátozó technikává alakult. Ez a megközelítés, amelyet később *demográfiai átmenetnek* vagy *demográfiai forradalomnak* neveztek, időről időre összekapcsolódott az eugenikával, amely a „minőségi” reprodukciót támogatta, és később könnyen átalakult egy olyan elnyomó eszmévé, amelynek célja a malthusiánus válságok kezelését szolgáló globális beavatkozás volt. Jól példázta ezt a megközelítést Thompson, Landry és Notestein, akik mindannyian explicit régiófogalmat használtak.

A konzervatív vagy fasiszta megközelítés megkérdőjelezte, hogy a nyugat (vagy Észak- és Nyugat-Európa) jelentette a globális fejlődés csúcspontját. Vagy azt állította, hogy a régió (tartósan vagy ciklikusan) hanyatlik, vagy azt, hogy a fejlődés erkölcsisége megkérdőjelezhető. Ez a megközelítés a „mi” közösségének felemelkedésére irányította a figyelmét az uralkodó hatalmakkal vívott küzdelemben.

A „mi”-t ambivalensen határozta meg, egyszerre lehetett ez egy nemzet, egy etnikai csoport, egy faj vagy egy osztály is. Fontos, hogy ez a fajta demográfiai erőforrás-kezelés biológiailag vagy kulturálisan esszenciális etnikai/nemzeti/faji jellemzőkkel operált. A moralitás vagy különféle elnyomó intézkedésekké lényegült át – amelyek a felemelkedéshez kellettek –, vagy közvetlenül beépült az etnikai/nemzeti/faji típusokba (vagyis „feltárult” az adott csoport „valódi lényege”), és a kérdéses csoport felemelkedése a többi csoporttal vagy a belső ellenségekkel szemben szinte mindent legitimált, beleértve a demográfiai intervenciót („fajegészségügy”). Ezen gondolkodóknál a régiók eszméje is felmerült, és mint látni fogjuk, létezett egyfajta konszenzus az utóbbi és a liberális megközelítés képviselői között. Ezt a megközelítést többek között jól példázta Corrado Gini, a híres olasz statisztikus, a Genus című folyóirat alapítója, vagy Magyarországon Teleki Pál, a befolyásos geográfus és eugenista politikus.

Mindkét fenti megközelítést vitatták a kelet-európai úgynevezett „népi” vagy „narodnyik” gondolkodók (Erdei Ferenc, Dimitri Gusti, Henri Stahl, Kovács Imre), akik osztották a nézetük szerint egyébként hanyatló, esszenciális jellemzőkkel bíró nemzeti/faji/etnikai csoportok felemelkedésének gondolatát. Ez gyakran szövetségessé tette a fasisztákat és a konzervatívokat, a narodnyikokat és a népieket. Fontos eltérés, hogy a narodnyikok/népiek a népesedési folyamatok társadalmi hátterének megváltoztatására összpontosítottak, nem pedig a demográfiai determinizmus eszméinek terjesztésére vagy a széles körű közvetlen beavatkozásra. Más szóval, a népi és a konzervatív/fasiszta megközelítések globális versenyben működtek és az érintett nemzet, etnikai csoport felemelkedésén munkálkodtak. De míg az első a haladást a parasztok felemelésében látta, a másik a pronatalista vagy társadalmi beavatkozást csak egy fegyelmezési eszköznek tartotta, amely segítségével közvetlenül elérhető a „nemzet” és/vagy a „faj” „a többiekhez” viszonyított előnyösebb pozíciója (l. például a bolgár miniszterelnök 1941-es szövegét; Baloutzova 2011; Melegh 2012). Ezen kívül a népiek igencsak határozott elképzelésekkel rendelkeztek a „Nyugat”-ról és különböző ellenfogalmairól, de a nemzeti jelzőkkel ellátott demográfiai moralitáson túl törekedtek a társadalmi moralitásra és a társadalmi egyenlőtlenség csökkentésére (nézetük szerint a parasztok földnélkülisége nem megfelelő demográfiai viselkedéshez vezetett). És tették mindezt a fasiszta/konzervatív megközelítéssel ellentétben, amely elnyomás, eugenika/biológiai kiválasztás és kényszer révén akarta elsősorban irányítani a népesedési folyamatokat.

GLOBÁLIS KONTROL ÉS DEMOGRÁFIAI ÁTMENET: RÉGIÓS POLITIKÁK

Az 1920–1930-as években és az 1940-es évek közepén Észak-Amerikában és Európában általános sokkot váltott ki a termékenységcsökkenés, amelyek előre jelezték a „Nyugat” relatív népességarányának csökkenését. Ez az arány a 19. században még egyre növekedett, és ezért felmerült a folyamatok megértésének és a népességszám-kezelés új módszereinek igénye, mert attól féltek, hogy a népességarányok átrendeződése miatt a föld és az erőforrások feletti irányítás is átstrukturálódhat (békésen vagy háborúval). Ez a demográfiai tudatosság vezetett el a demográfiai átmenet fogalmához, amely három szerzőnek hozott széles körű ismertséget: Warren Thompsonnak (1929), Adolphe Landrynak (1934) és Frank W. Notesteinnak (1945). A demográfiai átmenet nem csupán a globális demográfiai változás legnagyobb hatású elmélete (a malthusi túlnépesedés teóriája után), de egyben a demográfiai változás explicit regionális értelmezése is. Malthushoz hasonlóan nemcsak a regionális, hanem az osztálykülönbségekre is fokozottan érzékenyek voltak. Ez az elmélet új módon egyesítette az osztályt, a történelmet, a haladást és a régiós fokozatokat, és az egyik legfőbb elemzési keretet hozta létre. Ezt a keretrendszert a fent említett két másik megközelítés is használta, és vitatta, részben implicit módon, de gyakran közvetlenül (Melegh 2006).

Mindhárom szerző úgy vélte, hogy a termékenység és a halandóság is csökken, de a fertilitás bizonyos régiókban és osztályokban gyorsabban csökkent. A helyi osztálykülönbség tárgyalásakor esetenként indirekt módon felvetették a faji alapú termékenységkülönbség kérdését is.

Fontos továbbá megjegyezni, hogy ebben az időszakban kezdődött a különféle családtípusok regionális elhelyezkedéséről folytatott vita a néprajzban, a szociológiában és a jogtudományban. Ezeket a családtípusokat (némileg Le Playt követve) releváns tényezőknek tekintették a politikai irányultság megértésében is. A legfontosabb témát az összetett paraszti családok és csalárendszerük jelentették, úgymint a délszláv „zadruga”, az orosz „mir” (és obszcina) vagy például a „nagy család” (Todorova 2006, 151–162; Faragó 1977). Mint azt korábban kifejtettük, ezek ideológiai és társadalmi jelentőségét eltérő, részben egymásnak ellentmondó értelmezési keretekben tárgyalták.

A DEMOGRÁFIAI ÁTMENET ELMÉLETE ÉS WARREN THOMPSON

Az *American Journal of Sociology*-ban Thompson hármas felosztást alkalmazott: az „A csoport” Észak- és Nyugat-Európát, Észak-Amerikát és Ausztráliát tartalmazta, a „B csoport” Dél- és Kelet-Európát Oroszország nélkül, a „C csoport” pedig a fennmaradó többi országot. Fontos, hogy az A és a B csoport közötti határvonal

a „Danzig–Trieszt” vonal volt, amely közel húzódott a vegyes és a keleti területek közötti Le Play-féle vonalhoz (azzal a lényeges eltéréssel, hogy észak-nyugat nem itt ért véget és a vegyes területbe Olasz- és Spanyolország is beletartozott). Ez a vonal egy éles kelet-nyugat felosztást is magában foglalt, és Trieszt később Hajnal János modelljében is kitüntetett szerepet kapott (az Európát kettéosztó ún. Hajnal-vonal egyik végpontja lett). Thompson munkája inkább leíró jellegű volt, és főként a terjeszkedés dinamikáját és annak a földre gyakorolt jelentőségét mérlegelte, de egyértelműen a globális demográfiai változás kulcstényezőjének tartotta a modernizációt, különösen a modern ipart és közegészségügyet.

Fontos megjegyeznünk, hogy Thompson régiós felosztása az egyik uralkodó rendszernek bizonyult, mivel Kelet- és Dél-Európát azóta is gyakran egy csoportba sorolják. Később látni fogjuk, hogy Corrado Gini is hasonló elképzelésekkel rendelkezett, és a gondolat Wilbert Elis Moore gazdaságdemográfiáról írt munkáiban is előfordult (Moore 1945). Sőt, azt is állíthatjuk, hogy bizonyos tekintetben hasonló gondolatokat fejtett ki Hajnal János az 1983-as tanulmányában és Peter Laslett az 1983-ban publikált öt modellje kapcsán.

DEMOGRÁFIAI FORRADALOM ÉS ADOLPHE LANDRY

Landry abban különbözött Thompsontól, hogy sokkal pontosabb elképzelésekkel rendelkezett a „demográfiai forradalomról” és az osztálykülönbségekről, míg a régiókkal kapcsolatos nézetei többé-kevésbé rejtve maradtak. A történelem teljes folyamatát három szakaszra osztotta. Elméletének háttere a hosszú hagyománnyal rendelkező pronatalizmus és a népességcsökkenéstől való félelem volt, és az a megközelítés sokkal kevésbé volt diadalmas, mint Thompsoné és később Notesteiné. Szerinte az első népességfejlődési szakasz automatikusan egyensúlyban volt, a második szakaszban az egyensúlyt különféle emberi stratégiák segítségével érték el (pl. házassági minták révén tartották fenn az életszínvonalat), míg az utolsó szakaszban elveszett ez az irányítás, nincs egyensúly, és a népességcsökkenés nem áll meg, illetve még az erkölcs is hanyatlik (Vilquin 2006; Landry 1934. 87).

A régiókkal kapcsolatban sokkal kevésbé fogalmaz nyíltan, bár osztja azt a nézetet, hogy a demográfiai forradalom különböző szakaszait különböző idősza-
kokban eltérő területek testesítették meg, és mondjuk Olaszország és Románia között komoly időbeli eltolódás volt a termékenység csökkenésében. Tényleges régiós gondolatokat azonban nem fejtett ki, és az Európa-centrikus történeti érdeklődésével leginkább Montesquieu nyomdokain haladt.

A HATALOM DEMOGRÁFIAI ERŐFORRÁSAI. FRANK NOTESTEIN

Mielőtt megvizsgálnánk azokat, akik az 1910-es és az 1920-as években a demográfiai fejlődés egy újabb megközelítését dolgozták ki (mindenekelőtt Gini, Conze és a

kelet-európai narodnyikok), szót kell ejtenünk Notesteinről és a demográfiai fejlődéssel, valamint arégiókkal kapcsolatos nézeteiről. Notestein újdonsága nemcsak abban rejlett, hogy átdolgozta Thompson sémáját, hanem abban is, hogy át tudta vinni ezeket a gondolatokat a nemzetközi politika szintjére. Ez a fordulat részben annak volt köszönhető, hogy az Egyesült Államok átvette a világpolitika vezető szerepét a korábbi gyarmattartó európai országoktól, illetve megjelentek bizonyos nemzetközi szervezetek, például a FAO, amelyek globális stratégiákat kezdtek kidolgozni a népesedés és az élelmiszer-termelés irányítására. A demográfiai átmenet és az ezzel járó regionális megkülönböztetés kulcsfontosságú elképzelések voltak a globális politikák kialakítása során.

Az elmélet sikeresen egyesít különböző elemeket, amelyek már korábban is integráns részei voltak a demográfiai gondolkodásnak. Az elmélet abból a szempontból egybecseng a neomalthusianizmussal, hogy idealizálja a tudatos családtervezést a nyugati középosztályok körében. Ugyanakkor nyíltan szakított a malthusi keretekkel, és a társadalmi determinizmust választotta (vagyis a népesedési trendek nem független változók, hanem a különféle társadalmi intézmények, az iparosodás, az urbanizáció és az individualizmus befolyásolják azokat), ahogy azt a 18. századtól kezdve sok gondolkodó, például Montesquieu, Condorcet vagy éppen Marx javasolta. Azonban ez a társadalmi meghatározottság csak a nyugati népesség esetén maradt érvényes, és az 1949-es kínai kommunista hatalomátvétel után a harmadik világban át is alakították, mivel állítólag nem maradt rá idő, hogy megvárják, amíg a társadalmi erők elvégzik a munkájukat a népesedés terén (Sen 1994, Melegh 2006, Szreter 1993). Ebben a malthusianus fordulatban a globális demográfiai folyamatok regionalizációja nagyon fontos szerepet játszott. Ezt a regionalizációt Notestein „természetesen” egy fejlődési régiós hierarchiába helyezte, de eközben közvetlenül fenntartotta az erőforrásokért vívott harc eszméjét is. Notesteinnek a következő, a demográfiai erőforrásokról szóló sorai egyértelműen a későbbiekben elemzett fasiszta-konzervatív gondolatkörbe illenek:

„Foglaljuk mindezt össze, ha lehetséges, a hatalom, az erőforrások és a problémák szemszögéből. Nyugat-Európa: erős, magasan képzett, a [demográfiai] növekedési időszak végén, de a kereskedelmi világ nagyhatalma, politikailag szervezett, alapvető nehézségek nincsenek. [...] Az Egyesült Államok: többé-kevésbé ugyanaz a helyzet, az emberek és az erőforrások egyensúlya borzasztóan előnyös, és ha megoldja a nem igazán hűsbavágó politikai és gazdasági problémáit, nagyon erős világhatalom válik belőle [...] Ázsia teljesen más eset. Sok képtelenséget összehordanak az ázsiai népességnövekedésről, mintha az a hatalmat jelentené. Inkább a zavar forrása.” (Notestein 1949. 22–23).

Notestein globális térképe Thompson nyugatközpontú térképén alapult, de új elemeket tartalmazott. A Nyugat-Európa, Észak-Amerika, Ausztrália és Új-Zéland

közötti kapcsolat megmaradt, de Európán belül az első övezetet (a népességnövekedés „kezdődő csökkenése”) kiterjesztette Közép- és Dél-Európa nagy részére, míg ezek az országok (Olaszország, Spanyolország) Thompson modelljében a B régióba tartoztak. Notestein megtartotta a Trieszt–Danzig/Gdańsk vonalat, de az ezen túli, Kelet-Európának nevezett régió (az „átmeneti növekedés” területe) kiterjedt a Szovjetunióra és Japánra, és így a harmadik világ (a „magas növekedési potenciál” régiója) valamelyest összezsugorodott, beleértve néhány latin-amerikai országot, Törökországot, Palesztinát és Észak-Afrika egyes részeit is. Érdemes megjegyezni, hogy Thompson eljátszott a gondolattal, hogy az orosz és a japán iparosodás kivezetheti ezt a két államot a „C” kategóriából, de Notestein sokkal radikálisabban kibővítette a második csoportot. Ez arra is rámutat, hogy Notestein kerülte a Malthus és több más gondolkodó által képviselt rasszista elemet. Mindent egybevetve a demográfiai átmenet elmélete sikeresen megjósolta a termékenység további visszaesését (de nem jóslott bizonytalanságot, mint például Landry), és sikeresen kialakított egy modernizációs elméletet, annak minden belső ellentmondásával és lehetőségével. Ez sarokkő volt a demográfiai gondolkodás és a főként a regionalizmus fejlődésében, mivel innentől kezdve sokáig nem volt kérdéses a különböző régiók létezése és jelentősége az elemzés és a globális népesedés irányítása kapcsán.

REGIONÁLIS ÉS NEMZETI METABOLIZMUS: CORRADO GINI

A demográfiai átmenet elméletei, amelyek a globális demográfiai változás módját és irányát értelmezték, nem maradtak kihívó nélkül, és a regionális gondolkodásra is egyértelmű hatást gyakoroltak. A kihívás azokról a területekről érkezett, amelyeket az átmenet-elméletben nem tekintettek az alacsonyabb termékenység és halandóság felé haladó demográfiai fejlődés élvonalába tartozóknak, azaz Dél- és Kelet-Európából (és Európán kívülről), ahol a demográfiai nacionalizmus és a fasiszmus a geopolitikai, területi veszteségek ellensúlyozásának vagy az erőforrásokért vívott globális harcban az „erő” visszaszerzésének lehetőségeit kereste. Az olasz és a német fasiszmus/nácizmus fontos példái ennek, a kelet-európai konzervatív vagy narodnyik demográfiai nacionalizmussal együtt (Gregor 2005; Weiner – Teitelbaum 2001; Ipsen 1993; Wanrooij 2002). A legfontosabb elem a plutokrata nyugati nemzetek elleni harc volt különféle „birodalmak” létrehozása vagy újbóli megerősítése céljából, amelyet gyakran az elszegényedett vagy akár „proletár” nemzetek nevében, a területek és az erőforrások újraelosztásáért vívott osztályharcként értelmezték. Ez a megközelítés alapulhatott a radikális társadalmi változás gondolatán (narodnyik típusú) vagy konzervatív és elnyomó módszereken (fasiszta megközelítés).

A fasiszta megközelítést nagyon jól példázzák a Corrado Ginihez hasonló emberek, akiket többségükben elfeledtek, annak ellenére, hogy koruk meglehetősen

befolyásos gondolkodói voltak. Gini széles körben olvasott és idézett tudós volt, aki bekapcsolódott a különféle demográfiai és statisztikai szakmai hálózatokba. Befolyásos politikai szereplő is volt (pl. az olasz statisztikai hivatal vezetője 1926 és 1932 között), egy ideig népesedési kérdésekben tanácsadóként segítette Mussolinin, a nevéhez köthető többek között Mussolini híres 1927. májusi áldozócsütörtöki beszéde is (Ipsen 1993). Már igen korán, az 1910-es években összekapcsolta a demográfiai felemelkedés és a jövedelmi redisztribúció kérdéseit. Két írásának címe jól mutatja Gini megközelítésmódját: *A demográfiai tényezők a nemzetek fejlődésében* (1911) és *A nemzetek jólétének mértéke és összetétele* (1914).

Bár ugyanúgy biopolitikában gondolkodott, Gini élesen kritizálta Malthust. Először is Gini (Spenglerhez és bizonyos értelemben Paretóhoz hasonlóan) hitt a népességfejlődés ciklikusságában, és eredetisége abban rejlett, hogy egyesítette a regionális demográfiai fejlődés elemeit a nemzetek és osztályok közötti demográfiai különbségek vizsgálatával. De a társadalmi eltérések magyarázatát a korábbi gondolkodókkal ellentétben nem a társadalmi és intézményi háttér különbségeire építette, hanem a népességváltozás biológiai eugenikai értelmezését követte. Ezt az elméletet demográfiai metabolizmusnak nevezte, amely szerint a felső osztályok elveszítik a biológiai potenciáljukat és alsóbb osztályokból érkező, magasabb potenciállal rendelkező népesség pótolja vagy veszi át a helyüket.

Gini elméletének lényegi gondolata a termékenység belső osztálydinamikája. A nemzet (faj) fejlődési ciklusának első szakaszában a felső osztály termékeny, és a fejlődéssel párhuzamosan esik vissza a termékenysége. Ugyanakkor az ún. demográfiai metabolizmus folyamata során a népesség az alacsonyabb csoportok magasabb termékenysége révén pótlódik. Hosszabb távon az ő termékenységük is csökken. De ez csupán a lokális történet, amelyet Gini egy regionális-globális történetbe is beépít: a „haldokló nemzetek”, azaz a gazdagabb országok „friss vérhez” jutnak a többi, szegényebb nemzettől. A népességcsere történhet ugyanazon fajon, főként a „fehér fajon” belül, amelyben Nyugat- és Észak-Európa (Észak-Amerikával, Ausztráliával és Új-Zélanddal együtt) képviseli a „felsőbb osztályt”. Kelet- és Dél-Európa pedig az alsóbb osztályt képviseli, amelynek még magasak a növekedési rátái, amelyek Gini szerint fenntarthatók és növelhetők is.

Fontos megjegyezni, hogy Gini a szövegében a faj, nemzet, osztály és régió fogalmait váltogatta, és ezeket szinte szinonimaként használta. A regionális különbségekre vonatkozó gondolatai is megtalálhatók a szövegben, és az általa használt felosztás a később Hajnal-vonal néven ismert határvonalat követi. A Kelet- és Dél-Európa alkotta régió Spanyolországot, Olaszországot, a Balkánt, Oroszországot és Lengyelországot foglalta magába, de nem tartoztak bele a balti államok, Ausztria és érdekes módon Magyarország sem a gyors termékenységcsökkenés miatt. Gini azonban – Hajnallal ellentétben és bizonyos értelemben

Thompson követve – egy explicit faji tartalmú választóvonalat húzott Európa és nem-Európa között. A fehér faj felette áll a többinek: „a hinduknak, a malájoknak és a sárgáknak”.

Kiemelendő, hogy Gini társadalmi, nemzeti és regionális „metabolizmusokat” egyesítő elmélete egyben migrációs és asszimilációs elmélet is volt. Gini amellett érvelt, hogy a túl gyors és túl intenzív vándorlás kulturális konfliktusokhoz vezet, és az asszimilációnak lassúnak kellene lennie. Ebben az értelemben előre látott sok későbbi migrációs vitát, jóval azelőtt, hogy a demográfia figyelmet szentelt volna e témának a globális demográfiai változás tárgyalásakor.

Összességében Gini gondolatai tartalmaztak eredeti elemeket, de nagyrészt jól illeszkedtek egy szélesebb antimalthusiánus diskurzusba, amely a nemzetek/régiók/fajok sorsa felett érzett eugenikai és népesedési aggodalmakkal operált. Szelektív és regionális elképzelései (a hanyatló Északnyugat- és Közép-Európa – beleértve Magyarországot – szembeállítását a termékenyebb Dél- és Kelet-Európával és a világ más régióival) visszhangra találtak például a földrajztudós Teleki Pál vagy a statisztikus Kovács Alajos munkáiban, akik azt állították, hogy fajegészségügyi szempontból szükséges volt az európai és a globális küzdelemben a társadalmi csoportok/nemzetek/régiók fejlődésének megfigyelése és az abba történő beavatkozás, vagyis hogy hogyan tudnak népességeket és tereket „megfelelően” „egybeolvasztani” (Teleki 2000. 20, 31, 273–86; Ablonczy 2005. 26–33). Maga Teleki is rendelkezett régiófogalommal (például a Duna-régió), de a demográfia nem volt fontos eleme regionalizmusának. A gyorsan növekvő balkáni államokról beszélt, de összességében megtartotta nemzeti vagy kárpát-medencei nézőpontját, amikor a népesedési kérdésekről és az eugenikai beavatkozásról írt. Ebből a szempontból bizton állíthatjuk, hogy a nyugati és az olasz fasiszta gondolkodókkal ellentétben a kelet-európai konzervatívok vagy népiek nem igazán láttak túl a lokális és az „európai” területek ellentétén, főként amiatt, hogy hiányoztak a gyarmati kötelékek, és az ezzel kapcsolatos geopolitikai helyzet által kialakított fogalmak.

Azt is fontos megjegyezni, hogy az olasz fasiszta diskurzusokhoz és Gini metabolizmusáról szóló „elméleteihez” hasonlóan a migráció is fontossá vált, és nem csupán a bevándorlás, hanem a kivándorlás és/vagy a visszavándorlás miatt is. Ez ismét visszhangra talált a Magyarországhoz hasonló államokban. A nemzetek közötti globális versenyben ezeket a folyamatokat tekintve is az eugenikai szelektációt hirdették, így például Teleki 1917-es beszédében. Tehát nem csupán a pauperek elküldésének meglehetősen régi gondolata merült fel (mint például Holton 19. század eleji programjában, amikor Malthus támogatását kérte), hanem a visszavándorlók megszürése is, amely meglehetősen példa nélkül állt

a kivándorlás miatti emberveszteség felett érzett nacionalista vagy akár fasiszta aggodalom szempontjából.²

CONZE ÉS A SZLÁV KELET

A regionális gondolkodás fejlődése szempontjából Werner Conze is fontos volt, mert bizonyos értelemben Le Playt követve azon történészek közé tartozott, akik összekapcsolták a család- és háztartásalapítási és az öröklési rendszert (Szołtysek – Zuber Goldstein 2009). Az későbbi Hajnal-vonalhoz hasonló elhatárolási kísérlet is foglalkoztatta, legalábbis a balti régió vonatkozásában. Conze a náci Németországban a „keleti tudományok” (a területi és népességbeli „birodalmi” követeléseket nyíltan támogató kutatási terület) követője és támogatója volt, és 1940-ben publikálta disszertációját. Az ún. *Hufenverfassung* rendszer alapján azt állította, hogy óriási a különbség az örökség felosztásán alapuló „szláv” összetett háztartási rendszer (*Grossfamilien*) és a nem-szláv (pl. litván) népesség között, amely a nukleáris háztartáson és a preferenciális öröklésen alapuló telekrendszert követett a 17. és a 18. században. Conze szerint a választóvonal Szamogitia déli pereme és Grodno között húzódott. Később ez a felosztás a Hajnal-vonallal kapcsolatos vitákban is felbukkant.

NARODNYIK ÉS NÉPI GONDOLKODÓK: VITÁK KELET-EURÓPÁBAN

Néhány kelet-európai népi gondolkodó használta a régiók fogalmát, és gyakran a hosszabb távú fejlődés megértése végett fordult hozzá. Kiemelendő a különféle összetett és változó családformák és családrendszerek (mint például a zadruga vagy a mir) kapcsán kibontakozott vita.

Egy rejtett logikát használtak, amelyben nem a demográfiai viselkedés, hanem a regionális fejlődés volt a legfontosabb tényező („organikus” nyugat vs. „eltorzult” kelet). Magyarországon ezeket a regionális választóvonalakat használták a demográfiai változások, többek között a jelentős termékenységcsökkenés kelet-európai torzulásként történő értelmezése során, szerintük nyugaton a

2 Vö. Teleki beszédével (2000. 45.); Telekiről és az eugenika általános fejlődéséről a régióban lásd még: Turda 2007, 2010, 2013.

Lásd még a nacionalista Alfredo Rocco, a későbbi igazságügy-miniszter 1923-as beszédét: „Számunkra a terjeszkedés szükségszerű. A földterületünk véges és viszonylag sovány, szűkében vagyunk a tőkének és a népesség bőséges. ... A nemzet önként és ösztönösen megoldást talált. ... a terjeszkedés problémáját a kivándorlással oldotta meg. ... Olaszországban túl sokan szemlélik élvezettel és egytérítéssel ezt a megoldást. ... Ma a kivándorlás jelensége súlyos. ... Az olasz népesség termékenysége számottevő, de nem bír el sokáig egy efféle vérveszteséget. Emlékezzünk: a valódi és legnagyobb vagyonunk a népesség, mert minden faj legnagyobb ereje a számokban rejlik. A legnépesebb népek nem egyszerűen a katonailag legfontosabbak ... hanem gazdaságilag minden embernek értéke van és tőkét képvisel. Olaszok millióinak elvesztése líra-milliárdok elvesztését jelenti. Mostanáig a magas termékenységünknek köszönhetően el tudtuk viselni ezt a nyílt sebet a nemzet oldalán. A kivándorlás ellenére még növekedett is a népességünk. ... És bár a születési ráta magas marad, a tendencia csökkenő Olaszországban.” (idézi Ipsen 1993. 79).

termékenység csökkenését természetesebbnek, strukturálisan kevésbé kikristályosodott folyamatnak tekintették (Erdei 1976; Meleg 2006. 76–82). Az ún. „népi írók” a brutális formában végrehajtott abortuszra és az egykezésre fókuszáltak. Az „életerő hiányát” a társadalmi válság jeleként értelmezték, és erkölcsileg ezen csoportok „önpusztító” viselkedését kollektív „öngyilkosságnak” vagy „csendes forradalomnak” tekintették a „főnemesi”, „úri” magyar mezőgazdasági rendszer elnyomása miatt (Kovács 1989). Nagyon fontos, hogy a fasiszta/konzervatív gondolkodókhoz hasonlóan az erkölcsi elveket ők is a nemzeti fejlődés gondolatába olvastották, amelyet véleményük szerint veszélyeztettek a versengő rendszerek, a nyugat külső, a zsidók és a német kisebbség belső gyarmatosítása. (Ebből a szempontból csupán követték a fasiszta/konzervatív diskurzusokat, amelyeket például Kovács Alajos, a Központi Statisztika Hivatal elnöke képviselt.)

Más országokban, mint például Romániában, Bulgáriában és Oroszországban nem a termékenység, hanem a halálozás volt a kulcskérdés. A legnagyobb aggodalom a mortalitást és az általános jó-lét kérdéseit, különösen pedig a csecsemőhalandóságot és a rurális népesség higiéniés viszonyait övezte (Kiss 2010. 121–123; Baloutzova 2011. 32–26; Ransel 1981. 143). Romániában a Gusti-csoport, Bulgáriában a BANU-párt (Bolgár Földműves Népi Szövetség) és az ahhoz kötődő aktivisták érdeklődése a falusi közösségek és a rurális földstruktúrák felé fordult, de kevés figyelmet szenteltek a fertilitásnak, és elsősorban Nyugat- és Közép-Európa, valamint a saját országuk közötti szakadék kötötte le a figyelmüket. A kelet/nyugat dichotómia már a korai szovjet időszakban, az 1920-as években is meglehetősen erős összehasonlítási keret volt a demográfusok és a statisztikusok körében. Az orosz agrárközgazdászok körében az ún. szervezeti és termelési iskola (pl. Maszlov, Csajanov, Kosinszkii, Bruckusz, Cselicsev) és a különféle narodnyik gondolkodók osztották a fent említett aggodalmakat (egyetértettek abban, hogy Oroszországban sokkal rosszabb lett a mortalitás, mint Malthus idejében volt), de az „Európára” és „Nyugat-Európára” tett felderítetlen utalásokon túl főként a „nemzeti gazdaság” és alrégiói fogalmaiban gondolkodtak. Fontos megjegyezni, hogy a demográfiai családciklusok és a paraszti gazdaság működésének összekapcsolásával ez az iskola nem csak átírta Malthus makro- és mikroszintű feltevéseit, de modellt is szolgáltatott a nem- vagy fél-kapitalista gazdaságok regionális és időbeli különbségeiről szóló későbbi viták számára (l. például: Macfarlane 1978). Aprólékos elképzelésekkel rendelkeztek a különféle gazdasági rendszerekről, amelyek között a kapitalizmus csak egy volt. Azt is fontos megjegyezni, hogy az orosz területek belső régiós különbségeivel kapcsolatban olyan (észak-déli irányú) belső választóvonalakat húztak a paraszti gazdaság változatai alapján, amelyek Oroszország északnyugati részeit tekintve nem estek egybe Conze, Thompson, Hajnal vagy Laslett későbbi felosztásaival (erről lásd később).

VITÁK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN: POLITIKAI ÉS DEMOGRÁFIAI HATÁROK

KAPITALIZMUS VAGY KOMMUNIZMUS

A második világháború után valamennyire visszazorult, de nem tűnt el az a jelenség, hogy a régiókat és a demográfiai folyamatokat nyíltan az erőforrásokért folytatott harc kontextusában tárgyalják. A téma a tudományosabb viták területére szorult vissza, kevésbé volt közvetlenül politikai jellegű, és az identitás kérdésén keresztül a geopolitikai változásokhoz is kapcsolódott. Néhány jelentősebb kivételtől eltekintve azonban meglehetősen Európa-centrikusan értékelték a nyugati fejlődést, főként a nyugati kapitalizmus állítólagos „egyedülálló” gyökereit.

A regionális történeti demográfiai mintákról folytatott korábbi eszmecsereket felváltotta az államszocializmus globális terjedéséről szóló sürgető vita. A Notestein által megfogalmazott demográfiai átmenet elméletének nézőpontjából a kulcskérdés az volt, hogy a kommunizmus összefügg-e a demográfiai folyamatokkal (Szreter 1993; Melegh 2006; Demény 1988). Notestein igenlő választ adott erre, és mint korábban láttuk, komolyan aggódott amiatt, hogy Ázsiában vagy Afrikában a drámai népességnövekedés politikai változáshoz és az erőforrások feletti irányítás további újraelosztásához vezethet. A fő probléma a kínai kommunistáknak a Kuomintang erői felett aratott győzelme volt, ami további százmilliós „embervesztés” jelentett a kapitalizmus és a kommunizmus közötti küzdelemben. Ez az esemény Európán kívül a modernizációs elmélet újrafogalmazásához vezetett. Notestein szavaival élve: „Úgy gondolom, csak arra a következtetésre lehet jutni, hogy [...] a termékenységcsökkenés] nem fog végbemenni [Kínában és Indiában a népesség nagysága miatt] az urbanizáció, az iparosodás és az oktatás szokásos automatikus folyamatai révén” (Notestein 1949, idézi Melegh 2006). Ennek megfelelően a további politikai radikalizálódás elkerülése miatt, és nem a demográfiai átmenet elméletének megfelelően, szükségét látták a beavatkozásnak.

A modernizációval és a régiókkal kapcsolatos vita Európán belül is újra megjelent a szocializmus terjedése kapcsán. Egyértelmű kelet/nyugat szakadék jött létre a két tömb között, amely még az ún. második demográfiai átmenet új keletű vitáiban is felszínre tört (lásd később).

A kelet-európai demográfiában feltűnt az a marxista gondolat, hogy a malthusianizmus csak a kapitalista országokra vonatkozik, a szocialista országokra nem. Itt ugyanis az erőforrások újraelosztása és a jelentős munkaerő-igény megjelenése szükségtelenné tette a termékenység kontrollálását (Melegh 2006; Petersen 1988. 90–95). Fontos azonban megjegyezni, hogy Kelet-Európában a pronatalista demográfiai gondolkodás megkérdőjelezte a modernizációs elméletet, azt állítván, hogy Kelet-Európában a modernitás felé vezető fejlődés gyorsabb és morálisabb

lesz. Az államszocialista állam megpróbálta beépíteni az erkölcsöt a politikai eszköztárába, hogy jobb helyet biztosítson a maga számára a geodemográfiai küzdelmekben (azaz a propaganda az állította, hogy a szocialista országok rosszabbul teljesítettek például a csecsemőhalandóságban, de magasabb szinten álltak a nemek közötti viszonyokban, l. Melegh 2006). Ezen politikai eszközök közé sorolható egyrészt a házasság, a gyermekvállalás és a családi élet felszabadítása egyes társadalmi kényszerek alól, másrészt a „helytelen” demográfiai viselkedés (pl. gyermektelenség) visszaszorítása.

A HAJNAL-VONAL ÉS A TERMÉKENYSÉG ÉS A HÁZASODÁS KÜLÖNBSEGEIN ALAPULÓ BIOPOLITIKAI RÉGIÓK DEKONSTRUÁLÁSA

A Trieszt-Danzig vonal mentén húzódó egyértelmű politikai határvonal megjelenésén túl a történeti régiókról szóló vita az 1950-es évekig valamelyest háttérbe szorult. A kérdés csak az 1960-as években tért vissza, amikor Hajnal kidolgozta az európai házassági mintákkal kapcsolatos elképzeléseit. Hajnal magyar származású statisztikus volt, aki 1936-ben hagyta el a náci Németországot a zsidóellenes elnyomás miatt. Oxfordban tanult, a pályafutása során az Egyesült Nemzetek Szövetségénél és Princetonban is dolgozott (ahol a legalaposabb kutatásokat folytatták a demográfiai átmenettel kapcsolatban), és később a London School of Economics-ban gazdaságtörténetet tanított.

Az eredeti tanulmányában (1965) Hajnal sikeresen egyesített különféle elemeket. Kiemelendő, hogy nyíltan követte Malthust, amikor az első házasságkötés életkorára, a valaha házasságot kötöttek arányára, valamint ezen változók régiók és történeti régiók szerinti megoszlására fókuszált. Szintén Malthus nyomdokain járt, amikor megkülönböztette Európát és az Európán kívüli területeket, amely nem csupán térbeli különbséget, de időbelit is jelent (l. Hajnal 17. század előtti „Európa”-értelmezését). De felül is vizsgálta Malthust. 1965-ben „Európa” területét a Trieszt és Szentpétervár közötti vonaltól nyugatra eső területekre redukálta. 1983-ra részletesebben kidolgozta elképzeléseit, beépítve a háztartáskeletkezés egyéb elemeit is (neolokális, életciklus-szolgátság, a háztartások osztódásának különféle szabályai stb.), „Európát” tovább redukálta „Északnyugat-Európára”, szembeállítva az összes többi terület „összetett háztartás-keletkezési rendszerével”. Tehát alapvetően a „nyugati instabil” és a „vegyes törzscsaládi” régiók közötti választóvonalat követte, mint azt Le Play is javasolta, vagy a Thompson-féle A és a B régió közötti vonalat, és minden más regionális választóvonalat eltörölt, csak az Északnyugat-Európa és a világ többi részének ellentéte maradt meg. Úgy tűnik, hogy a drasztikus régiós leegyszerűsítésen túl Hajnal a 19. század végi modernizáció (a nagy átalakulás) kezdetét is sikeresen visszatolta a 17. század elejére és a 16. századra. Ezt alátámasztották a helyi egyházi anyakönyvek

és különböző összeírások (beleértve az adóösszeírásokat) elemzéseinek egyre gyűlő eredményei is, valamint a „történelem félre olvasásának” módszer, más szóval annak a feltételezése, hogy a 17. század előtti Északnyugat-Európa olyan volt, mint pl. Nepál az 1970-es években (Thornton 2005).

A nagy átalakulás visszadatálása nagy vitát kavart a családtörténészek és a történeti szociológia vagy a történeti antropológia iránt érdeklődő társadalomtudósok körében az 1970-es és az 1980-as években. Elsősorban Peter Laslettet, Hajnal barátját és régi munkatársát kell megemlítenünk, aki a családtörténetben a modernizációs hipotézis elszánt ellenzőjévé vált, és aki több írásában is azt állította, hogy az összetett patriarchális családokból a modern „instabil” nukleáris családháztartásokba történő nagy átalakulás megkérdőjelezhető, és meglehetősen állandó történeti régiók léteztek már legalább a 18. századtól fogva. Állításait hatalmas empirikus anyaggal támasztotta alá, amelyeket Észak-Amerikától Magyarországon és az oroszországi Misinón át Japánig gyűjtöttek. Elsősorban az angol történeti tapasztalat másokkal történő összehasonlítása érdekelte (*The world we have lost – Az elvesztett világ* volt első világhírű könyvének címe), de empirikus irányultságú kritikai történész volt, aki Eugen Hammellel kialakította azt a háztartástipológiát, amelyet még mindig világszerte használnak (Laslett 1972). Eredetileg az individualizmus előretörésének a szociológia akkori főárama által tanított univerzális történetét (a rurálisról az ipari rendszerbe történő átmenetet) támadta, később azonban hatalmas kutatásba kezdett, amelyben a tipológiája alapján feltérképezte szinte az egész világot (Laslett 1972). 1983-ban a Richard Wall által szerkesztett kötetben (Wall 1983) négy történeti régióból álló tipológiát javasolt, amely nemcsak a háztartás-keletkezésen, hanem a mikroszintű munkaszervezésen is alapul:

- Nyugat
- Nyugat/közép
- Mediterrán
- Kelet

Ez a tipológia szakított Hajnal elméletével és sok más demográfiai megközelítéssel, és alapvetően egy részletesebb és szociológiailag összetettebb felosztást hozott létre. Laslett sosem vállalkozott konkrét vonalak berajzolására, megmaradt a meglevő empirikus anyagnál, amellyel ő és a Cambridge Csoport rendelkezett olyan területekről, mint Toszkána, Emilia Romagna, Grossenemer falu, orosz jobbágyfalvak, a balti területek, de nem keresett egyértelmű határokat, és módszertanilag is csupán „tendenciák”, statisztikai valószínűségek után kutatott. Ezen kívül nem rögzítette a történeti időszakot, és csak a „hagyományos Európáról” beszélt a történeti fejlődés megfelelő tárgyalása nélkül. Ebben az értelemben nem tőle származik a nagy átalakulás gondolata, ő csak megkérdőjelezte a családtörténettel kapcsolatos feltevéseit.

Laslett munkáját sok szociológus és történész támogatta a világ minden táján. Széleskörű kritika is érte azonban, különösen az első próbálkozásait (pl. Berkner 1972), de sikerült megalapítani a Cambridge-i Csoportot (Cambridge Group for History of Population and Social Structure) és egy viszonylag kiterjedt nemzetközi és interdiszciplináris hálózatot. Munkatársai között találunk történészeket (pl. Peter Czap, Richard Smith, Andrej Plakans), gazdaságtörténészeket (pl. Anthony Wrigley, Richard Schoefield), antropológusokat (pl. Michael Anderson) és szociológusokat is (pl. Andorka Rudolf).

Andorka fontossága abban áll, hogy egy olyan területet kezdett vizsgálni, amely ténylegesen a Hajnal-vonalon fekszik. Hajnal gondolatának újrafogalmazásaként bevezetett egy vegyes típust – a termékenységkorlátozást alkalmazó összetett háztartásokat –, amely történetileg korán megjelent. Ezáltal sikerült bevezetnie a magyar népi írók néhány kutatási problémáját (egykezés, termékenységkorlátozás, stb.) az empirikus irányultságú nemzetközi történeti kutatásba. Több olyan kutatási problémát is azonosított, amelyek a Hajnal-vonal dekonstruálása során váltak fontossá (Andorka 1975, 1995, Andorka – Faragó 1983, Andorka Balázs-Kovács 1986). Ebben együttműködött Faragó Tamás történésszel, aki – mint később látni fogjuk – a Hajnal-vonal újraértelmezésében és újrafogalmazásában vált fontossá (Faragó 1977, 1985, 2001). Érdeemes megemlíteni, hogy bár konkrét utalások nem történtek rá, a fent említett, egy köztes modell vagy egy vegyes terület azonosítására tett kísérletek jól illettek Közép-Európa képzetének kidolgozásához, amely Bibó István, Szűcs Jenő vagy Hanák Péter nevéhez köthető.

A modernizációs elmélet Laslett által javasolt megkérdőjelezését továbbvitte Alan Macfarlane (aki korábban Nepált kutatta mint antropológus) *Az angol individualizmus* eredete című könyvében, valamint Richard M. Smith, aki a középkori forrásokat a családszerkezet és az öröklés szempontjából vizsgálta (Macfarlane 1978, 1986, 1987; Smith 1984). Mindketten azzal a gondolattal álltak elő, hogy Hajnal hipotézisében félrevezetőek voltak a nagy átalakulásról szóló történelmi feltevések, vagy legalábbis nem történt olyan lényegi történeti változás, mint ahogy azt Hajnal és a klasszikus gondolkodók, például Karl Marx, Max Weber és Polányi Károly állították. Néhány korai történeti és szociológiai érv megcáfolása révén (ipari és tudományos forradalom, urbanizáció, stb.) érdekes új elemmel gazdagították a kapitalizmus születésének Európa-centrikus értelmezését, és ráirányították a figyelmet a némileg esszencializált, folyamatos individualizmusra és a magántulajdon szabályozó szerepére a demográfiai folyamatokban, legalábbis Anglia tekintetében.

Macfarlane-nek az 1970-es évek második felében megjelent műve nem csupán Hajnal történeti változás-fogalmának bírálata miatt volt érdekes, de azért is, mert „rekonstruálta” a kelet-európai parasztság fogalmát olyan gondolkodók

munkáiból mint például Karl Marx, Max Weber, Alexandr Csajanov, vagy éppen Thomas Znaniecki, és megmutatta, hogy ez a modell valósággal „megbabonázta” az angolt történészeket (Macfarlane 1978. 34–80). Azonban azt is meg kell említeni, hogy nem cáfolta azt a felfogást, hogy Kelet-Európa az Európán kívüli régiókhoz hasonlatos paraszti társadalom volt, és – elsősorban a háztartásgazdaságoknak köszönhetően – a társadalmi berendezkedésének megfelelő, sajátos demográfiai rezsimmel bírt. Kelet-Európát az 1970-es évek agrártörténetének megközelítéséből szemlélte. Így közvetett módon Hajnal és a társadalmi változásról alkotott dichotóm és európaközpontú megközelítés híve maradt.

A Hajnal-vonal hátrébb helyezését kiváló osztrák történészek, Michael Mitterauer és Karl Kaser is támogatták (Mitterauer–Sieder 1982; Mitterauer 2010). Mitterauer az „európai családi mintát” szisztematikusan az ún. Hufenverfassung rendszer új kontextusába helyezte, amelyet már Conze is használt (Mitterauer 2010. 28–57). De Mitterauer a választóvonalat Conzéval ellentétben nem a Baltikumba helyezte, hanem Nyugat- és Közép-Európa nagy részére általánosította, a Karoling birodalom határa mentén, és legalább a 9. századig visszavezette. Azt állította, hogy ez a rendszer volt a Laslett által leírt modern európai család összes jellemzőjének az alapja (párok közötti kis korkülönbség, idősök visszavonulása, késői házasodás, életciklus-szolgálat) (Mitterauer 2010. 60–69). Ettől az európai történeti fejlődés sajátosságainak magyarázatát remélte, vagyis megkísérelte újrafogalmazni Hajnal hipotézisét és a hosszú távú fejlődés Európa-centrikus magyarázatát próbálta adni.

A történeti régiók családfejlődéshez kapcsolódó fogalmának modernizációs értelmezését dekonstruáló újabb kísérlet az antropológus Jack Goody nevéhez fűződik, aki nemcsak megkérdőjelezte, hogy a modern család az ipari modernitás hajnalán alakult ki és csak Északnyugat-Európában, hanem ténylegesen azt állította, hogy a kapitalizmus előtti csalárendszer Eurázsia egész területén többé-kevésbé azonosak voltak és különböztek a Szaharán túli afrikai rendszerektől, ahol a nők nagyon fontos szerepet játszottak az örökség generációk közötti átadásában (Goody 1983, 1996, 1996a). Eurázsia fogalmának újraélesztése kapcsán ezt írta: „A kereszténység és az iszlám által kiváltott változások ellenére jelentős néhány gyakorlat folytonossága nemcsak Euráziában, de a régi és a modern világ között is. Valójában a vallási gyakorlatok és hitek érdekes módon részei ennek az átfogó kontinuitásnak” (Goody 1990. 465). Goody egyértelműen kifejtette, hogy az „európai” fejlődés egyediségéről szóló bármilyen érv megkérdőjelezhető. A nukleáris család, a rokonság dominanciája, a késői házasodás, a szülői szeretet, a házastársi szerelem, a szolgaság egész Euráziában léteztek, és nem Európában „fedezték fel” őket (Goody 1990. 486; 2000. 106). Goody elutasította, hogy a kapitalizmus és a protoindusztrializáció alapjai bármilyen módon is egyediek lennének Európában, ezáltal megkérdőjelezte a még domináns „európai csoda”

tételét, amelyet azóta dédelgettek, hogy az európai gondolkodók a globális történelmet a 18. században értelmezni kezdték.

Eurázsia koncepciója mellett azonban Goody is talált Európán belüli különbségeket (Goody 2000. 100–118). Goody azokat a történészeket követte, akik a Hajnal- és Laslett-féle kelet-nyugat felosztás helyett valós eltéréseket láttak észak és dél között. Goody a 18. század előtti Európában jellemző házassági életkorra vonatkozóan az észak-dél különbséget hangsúlyozta (északon magasabb volt ez az életkor). Európát az öröklési szokások eltérése is megosztotta, amelyet a római- és a szokásjog Franciaországot két részre osztó kettőssége határozott meg. Goody tehát egyértelműen Le Playt követte akkor is, amikor a francia forradalom alatti változásokra utalt és a törzscsalád kifejezést használta. Érvélese során azonban Goody fenntartotta azt az állítását, hogy a különbségeket nem lehet általánosítani, és a megtapasztalt idő- és térbeli eltérések túl nagyok ahhoz, hogy tiszta típusokat lehessen létrehozni, és ami még fontosabb, elkülönítette az „európai” kapitalizmust és családi viselkedést.

Mint említettük, a viták mögött implicit módon ott húzódtak a politikai rendszerek – például a liberális és a kommunista rendszerek – fejlődésének megértésére tett mikrostrukturális nézőpontú családtörténeti kísérletek. Erre az összetevőre Emmanuel Todd francia demográfus és történész mutatott rá (Todd 1985), aki Laslett elkötelezett támogatója és Le Play követője volt. Todd egy globális, ezen belül egy európai térképet is felrajzolt a különféle „antropológiai” csalárendsze-kről, amelyek szerinte az ideológiákra is magyarázatul szolgálhatnak (liberális, nem egalitárius; liberális egalitárius; tekintélyelvű, nem egalitárius; tekintélyelvű egalitárius):

- exogám közösségi család,
- tekintélyelvű család,
- egalitárius nukleáris család,
- abszolút nukleáris család.

Ez alapján egy meglehetősen összetett Európa-térképet rajzolt fel, amelyben Anglia képviseli az egyik szélsőséget, Magyarország, a Balkán és a Szovjetunió egy másik, ellentétes rendszert, és a kontinentális Európa többi része ismét különbözik ezektől. Dél-Európa déli része is elkülönült a többi területtől. A nukleáris család Angliában, Hollandiában, Dániában és Északnyugat-Franciaországban volt jellemző. A tekintélyelvű család Németországban és a szomszédos közép-európai államokban – Ausztria, Csehország, Svájc, Belgium –, Skandinávia nagy részén, Francia- és Spanyolország egyes részein, Írországon és Skóciában dominált. Az egalitárius nukleáris család Franciaországban, Olaszország nagy részén, Spanyolországban, Portugáliában, Lengyelországban, Romániában és Görögországban volt jellemző. És végül a közösségi család jellemezte Oroszországot, Finnországot,

Magyarországot, Jugoszláviát, Bulgáriát, Albániát, Olaszország kisebb részeit és Dél-Franciaországot.

Míg Goody az Európán túli területekkel is foglalkozott, és ezzel eltávolodott a Hajnal-vonaltól és a történeti régiók ahhoz kapcsolódó fogalmaitól, más történések – főként Közép- és Délkelet-Európából – a régiós elképzeléseket társadalmi vagy gazdasági nézőpontból fogalmazták újra vagy dekonstruálták azáltal, hogy a különféle társadalmi és gazdasági intézmények komplex összjátékára irányították a figyelmet (öröklés, neolokalitás, földrajzi tényezők, az állam és a földesurak szerepe, stb.) (Todorova 1993). Visszanyúltak az általános modellekhez és a balkáni zaduga rendszerhez hasonló mintázatokhoz is (Todorova 1993, Faragó 1985), vagy mozaikszerű mintázatokról beszéltek, amelyek a helyi gazdasági, etnikai és kulturális tényezők korlátai között jöttek létre (Őri 2003, Faragó 2001). Ezen próbálkozások logikáján a lehető legtovább a népesedési folyamatokat a mikro keretbe helyező kutatások (pl. Benda 2002, 2008, Pakot 2012) mentek el.

Maria Todorova folyamatosan dekonstruálta a diskurzív „mítoszokat”, mint pl. a balkánizmus vagy Közép-Európa eszméit (Todorova 1997), és eközben megpróbált olyan régióspecifikus csalárendszerket újraértelmezni, mint a zaduga. Le Play, Macfarlane, Todd, Hajnal és Laslett regionalista történeti demográfiájának bírálata során arra a következtetésre jutott, hogy ha a zaduga mint fontos társadalmi intézmény egyáltalán létezett, akkor még a régión belül is csak sajátos területekhez és társadalmi csoportokhoz kellett volna kapcsolódnia, és a különféle társadalmi, kulturális és főként politikai tényezők összjátéka miatt számtalan változatban.

Faragó még egyértelműbben cáfolta az általános modelleket. Munkáiban nem csupán különféle típusokat talált még a kisebb régiókon belül is (Faragó 1977, 1985), amelyek annyira eltértek egymástól, mint az összetett zaduga és a nukleáris törzscsalád, hanem Kraegert idézve azt is állította, hogy a preindusztriális háztartásszerkezetek annyira komplexek voltak és annyira függtek különféle demográfiai, társadalmi és etno-kulturális tényezőktől, hogy a modellek csak szűk térbeli és időbeli metszetekre korlátozódhattak (Faragó 2001). Őri még tovább ment, amikor azt állította, hogy csak egy mozaikszerű mintázat azonosítható a 18. századi Magyarország központi régióiban.

Az 1990-es évektől számos történész állította, hogy a regionális modellek nem használhatók, vagy legalábbis a makro szinttel szemben a mikro szintű történeti folyamatok és kapcsolatok nem illenek bele az átfogó mintákba. Állításuk szerint még a hasonló demográfiai viselkedés mögött is eltérő okok húzódnak meg (társadalmi, vallási, etnikai vagy öröklési eltérések) vagy nagyon eltér a logikájuk a makroszintű fejlődésétől (Őri 2003; Benda 2000, 2002, 2008; Melegh 2000a. 83; Pakot 2012). Összességében azt mondhatjuk, hogy a mikrotörténelem még a történeti demográfiában is elfordult az Európán belüli regionális modellektől

és megkülönböztetésektől, arra fókuszálva, hogy a helyben kialakuló társadalmi kapcsolatok hogyan magyarázzák a lokális demográfiai fejlődést.

A Hajnal-vonal és a demográfiai változás regionalitása Princetonban is megkérdőjeleződött (Hajnal korábbi munkahelyén) a termékenységi átmenet projekt során. Ezt a nemzetközi kutatást Ansley Coale vezette, és regionális mikroadatok alapján kétségbe vonta a demográfiai átmenet eredeti elméletének legtöbb feltevését, amely szerint az iparosodás és az urbanizáció kulcsfontosságú tényezők voltak a magas termékenységből az alacsonyba történő átmenet során. Ehelyett egy kulturális diffúziós modell mellett érveltek, amelyben az írni-olvasni tudás és a fogamzásgátlási módszerek ismerete játszik lényeges szerepet, és az átmenetet a kulturális diffúzió áramlataihoz való kapcsolódás magyarázza.

Innentől kezdve több kísérlet is történt a Hajnal-féle kelet/nyugat választóvonal feltámasztására, de az alapvetően sosem tudott fontos magyarázó tényezőként visszatérni. Magában a demográfiában is egyre inkább előtérbe kerültek a kultúra, az egyéni döntések és az értékek szempontjai a nagyon alacsony termékenységi arányszámok és a párkapcsolati döntések változatosságának magyarázatában.

ÖSSZEZÉS: DEMOGRÁFIAI RÉGIÓK ÉS TÖRTÉNETI VÁLTOZÁS

A háromszáz évnyi vita és a demográfiai régiók fogalmának története még minden bizonnyal nem zárult le. Azt azonban nyugodt szívvel állíthatjuk, hogy a nupcialitás és főként a termékenység különbségein alapuló elméletek a 20. század végére erejüket veszítették. Számos tényező áll e mögött az összetett történet mögött.

A legfontosabb a termékenység globális visszaesése, amely bizonyára álmélgondásra készítené és megdöbbentené a 18. századi gondolkodókat, akik Montesquieu-höz és Süßmilch-hez hasonlóan szilárdan hittek a népesség folytonos növekedésében és a viszonylag magas fertilitásban. De még Malthus is, aki explicit módon megfogalmazta az erőforrások és a népesség biopolitikai egyensúlyának elméletét, felháborodva figyelné a termékenység folyamatos csökkenését és gyermekvállalás és a házasságkötés szinte teljes szétválását, amelyek kapcsolata lényeges volt a 18–19. század morális földrajzában (Tomaselli 1988).

Később feladták az erkölcsi kontroll gondolatát, és a két világháború között és az 1950-es években ezek a morális kísérletek átadták a helyüket a liberális, konzervatív/fasiszta vagy népi jellegű biopolitikai módszereknek, amelyek az erkölcs kérdését mint külső tényezőt megszüntették és az állami beavatkozás belső hivatkozásává tették. Ebben az időszakban a blokkok és az országok között az erőforrásokért zajló egyre intenzívebb küzdelem nem csupán a kiterjedt háborúk borzalmaihoz

vezetett, hanem a termékenység növelését vagy csökkentését célul tűző brutális és kényszerítő intézkedésekhez is, amelyek mélyen beágyazódtak a helyi és a globális hierarchiák összjátékába (a célcsoportok vagy a belső „fenyegetések” voltak, például a pauperek, a félkegyelműek, a különféle versengő etnikai csoportok stb., vagy a külső fenyegetések, mint a harmadik világ „népesedési bombája”). Ezek a viták globálisak voltak, és a régiók fogalmai pontokként szolgáltak a globális térképalkotásban. Ezek az elképzelések egy belső logikát követnek, és a különféle szellemi örökségek, amelyre építenek, állandó kölcsönhatásban állnak egymással, és ezek nélkül nem érthetők meg.

Az 1960-as, de még inkább az 1980-as évektől kezdve a differenciális termékenységre és családformálódásra alapuló régió-fogalmakat több irányból is erős támadás érte, és alapvetően dekonstruálták ezeket. Úgy tűnik, hogy a (legalábbis globális történeti mércével mérve) nagyon alacsony termékenység és a házasságkötésről történő leválás általánossá válása, a konvergencia következtében a termékenység sokat veszített a jelentőségéből a régiók, az államok és a közösségek közötti gazdasági és politikai verseny szempontjából. Ezen kívül az eugenikát és más, a családi és gyermekvállalási viselkedést befolyásolni igyekvő kísérleteket politikai kihívás érte, miután felismerték a gyarmati, a náci, a kommunista vagy a nyugati liberális népesedéspolitikai embertelenségét. A gyarmati és fasiszta/konzervatív népiirtás, a kísérletezés, a kommunista/nacionalista abortuszellenesség, valamint a lakosság-áttelepítések és különféle egyéb elnyomó technikák, amelyeket például a nyugati családtervezők alkalmaztak a harmadik világban, mind annak kétségbe vonásához vezettek, hogy a termékenységi rezsimek a politikai beavatkozás végső céljai lehetnek. Így maguk a modellek is egyre kevésbé tekinthetők a tudományos kutatás legitim területeinek, főként a termékenység és a házasodás esetében. A mortalitás, morbiditás, a genetikai változatok és a migráció ma is központi kérdések.

A globális verseny keretében működő gazdasági újratermelés ma kevésbé érdekelt ezen fogalmi örökségek alkalmazásában, és egyre inkább a vándorlásra és a migrációs régiókra fókuszál, mert ezeket kell megfigyelni és kontrollálni, ha a versengő geopolitikai és geoökonómiai érdekeket akarják szolgálni. A migráció mindig is lényeges folyamat volt a biopolitikai koordinációban, de úgy tűnik, hogy a jövő történészeinek és társadalomtudósainak többet kell mondaniuk arról, hogy térben és társadalmilag hogyan szerveződik. Faragó Tamás munkái ebből a szempontból is irányadóak.

Az átfogó demográfiai folyamatokon kívül más tényezők is alakították, majd dekonstruálták a demográfiai régiók különféle formáit. A 18. században szinte csak anekdotikus bizonyítékok léteztek a demográfiai és családi viselkedés változatairól és történeti változásáról. Malthus meglehetősen „tragikus” úti beszámolókat

használt, és még La Playnek is csak korlátozott számú interjú állt a rendelkezésére. A két világháború között a statisztikusok már eléggé felkészültek voltak, különféle forrásokat és meglehetősen fejlett mérési módszereket alkalmaztak. A néprajzkutatók és antropológusok is segítettek (esetenként félretájékoztatták) őket. Az összehasonlítás néhány alapvető kérdése épp hogy csak felmerült, de megoldást még nem találtak rájuk (az indexek régiók és más közösségek közötti összehasonlítása). A demográfiai csak az 1950-es években robbant be igazán, amikor fontos kutatási területnek tekintették a szegénység és ebből következően a politikai orientáció szempontjából. Ez a fellendülés olyan erős volt (akkor alakultak a legfontosabb intézetek), hogy a társadalomtörténészek hamarosan szövetségre léptek a demográfusokkal és a történeti demográfusokkal, és hatalmas számban kezdtek esettanulmányokat, történeti statisztikákat készíteni és a beleásni magukat a forrásokba. Nem véletlen, hogy az egyre gyarapodó empirikus bizonyítékok kétségbe vonták a főbb régiós modellek érvényességét, a múlt társadalmaira erőltetett homogenitás darabjaira hullott, létrehozva például a mikrotörténelmet. Ezt az irányt erősítette a társadalom- és a humán tudományok folytonos diverzifikálódása és specializálódása.

IRODALOM

- Ablonczy Balázs (2005): *Teleki Pál*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Amin, Samir (1989): *Eurocentrism*. Zed Books, London.
- Andorka Rudolf (1975): Paraszti családszervezet a XVII–XIX. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. *Ethnographia*, 1975/2–3, 340–367.
- Andorka, Rudolf (1995): Household Systems and the Lives of the Old in Eighteenth- and Nineteenth Century Hungary. In Kertzer, David I. – Laslett, Peter (eds.): *Aging in the Past. Demography, Society and Old Age*. University of California. 129–155.
- Andorka, Rudolf – Balázs-Kovács Sándor (1986): The social demography of Hungarian villages in the eighteenth and nineteenth centuries (with special attention to Sárpilis, 1792–1804). *Journal of Family History*. 11/2. 169–192.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás (1983): Pre-industrial household structure in Hungary. In Wall, Richard et al. (eds.) (1983): *Family forms in historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 281–307.
- Baloutzova, Svetla (2011): *Demography and nation: social legislation and population policy in Bulgaria, 1918–1944*. CEU Press, Budapest and New York.
- Bandarage, Asoka (1998): *Women, Population and Global Crisis. A Political-Economic Analysis*. Zed Books, London, New Jersey.
- Benda Gyula (2000): A halálozás és halandóság Keszthelyen. 1747–1849. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 122–166.
- Benda Gyula (2002): A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen. 1757–1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 109–141.
- Benda Gyula (2008): *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849*. L'Harmattan, Budapest.
- Berkner, Lutz (1972): The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth Century Austrian Example. *American Historical Review*, 77. 398–418.
- Bodard, Silver (ed.): *Frederic Le Play on Family, Work and Social Change*. Chicago University Press, Chicago.
- Böröcz, József (2003): Social change by fusion: Understanding institutional creativity. *Academic doctoral dissertation submitted to the Academy, defended January 6, 2004*. Hungarian Academy of Sciences.
- Braudel, Fernand (1992): *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century, Volume I: The Structure of Everyday Life: The Limits of the Possible*. Berkeley University Press, Berkeley.

- Caldwell, John (1998): Malthus and the less developed world: The pivotal role of India. *Population and Development Review*, 24/4. 675–696.
- Cardoso, Eliane – Helwege, Ann (1992): *Latin America's Economy: Diversity, Trends and Conflicts*. The MIT Press, Cambridge, Mas.
- Caselli, Graziella et al. (2006): *Demography: Analysis and Synthesis*. Elsevier, Amsterdam.
- Chandrasekhar, S (1943): Population Pressure in India. *Pacific Affairs*, 16/2. 166-184.
- Chandrasekhar, S. (1953): The Prospect for Planned Parenthood in India. *Pacific Affairs*, 26/4. 318-328.
- Chayanov, Alexandr (1986): *The theory of peasant economy*. Manchester University Press, Manchester.
- Cliquet, Robert –Thienport, Kristiaan (1995): *Population and Development. A Message from the Cairo Conference*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Boston, London.
- Coale, Ansley J. – Watkins, Susan Cotts (eds.) (1986): *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Davis, Mike (2002) *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World*. Verso, London.
- Demény, Paul (1988): Social science and population policy. *Population and Development Review*. 14/3, 451–479.
- Erdei Ferenc (1976): A magyar társadalom a két világháború között. I–II. *Valóság*, 4. 23–53, 5. 36–58
- Faragó Tamás (1977): Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 3. 105-214.
- Faragó Tamás (1985): *Paraszti háztartás- és munkaszervezettípusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki birtokos paraszti háztartások 1745–1770 között*. (Történeti Statisztikai Füzetek 7.), KSH Könyvtár, Budapest.
- Faragó Tamás (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2. 19–63.
- Faragó Tamás (2003): Different household formation systems in one country at the end of the eighteenth century: variations on John Hajnal's thesis. *Demográfia*, English Edition, 46/5. 95–136.
- Gini, Corrado (1930): The Cyclical Rise and Fall of Population. In Gini, Corrado – Shiroshi Nasu –Kuczynski, Robert R. – Baker, Oliver E. (eds.): *Population* (Norman Wait Harris Memorial Foundation Lectures on International Relations, 1929). Chicago University Press, Chicago, 1–140.

- Goody, Jack (1983): *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Goody, Jack (1990): *The Oriental, the Ancient and the Primitive: Systems of Marriage and the Family in the Pre-Industrial Societies of Eurasia*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Goody, Jack (1996): *The East in the West*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Goody, Jack (1996a): Women, Class and Family. *New Left Review* 1/219, September-October.
- Goody, Jack (2000): *The European Family*. Basil Blackwell, Oxford.
- Greenhalgh, Susan (1996): The Social Construction of Population Science: An Intellectual, Institutional and Political History of Twentieth-Century Demography. *Comparative Studies in Society and History*. 38/1. 26-66.
- Greenhalgh, Susan (2003): Science, Modernity, and the Making of China's One-Child Policy. *Population and Development Review*, 29/2. 163-196.
- Gregor, A. James (2005): *Mussolini's Intellectuals: Fascist Social and Political Thought*. Princeton University Press, Princeton.
- Hajnal, John (1965): European marriage pattern in perspective. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. (eds.): *Population in History*. Arnold, London, 101-143.
- Hajnal, John (1983): Two kinds of preindustrial household formation. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, London etc. 65-104.
- Hall, M.-Francoise (1973): Population Growth: U.S. and Latin American Views: An Interpretation of the Response of the United States and Latin America to the Latin American Population Growth. *Population Studies*, 27/3. 415-429.
- Haney, Lynne (2002): *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. University Press, Berkeley.
- Hodgson, Dennis (1991): The ideological origins of the Population Association of America. *Population and Development Review* 17/1. 1-34.
- Hodgson, Dennis –Watkins, Susan Cotts (1997): Feminists and Neo-Malthusians: Past and Present Alliances. *Population and Development Review*, 23/3. 469-523.
- Husz Ildikó (2002): *Család és társadalmi reprodukció a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest
- Ipsen, Carl (1993). The Organization of Demographic Totalitarianism: Early Population Policy in Fascist Italy. *Social Science History*, 17/1. 72-108.
- Khaldun, Ibn (1987): *The Muqaddimah: an introduction to history*. Routledge & Kegan Paul, London.

- Kiss Tamás (2010) *Adminisztratív tekintet. Az erdélyi magyar demográfiai diskurzus összehasonlító elemzéséhez. Az erdélyi magyar népesség statisztikai konstrukciójáról*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion, Kolozsvár.
- Kovács Éva – Melegh Attila (2000). *Millenium és társadalomtörténet*. Benda Gyula társadalomtörténésszel beszélget. *Régió*, 2. 35-54.
- Kovács Imre (1989) : *A néma forradalom*. Tevan, Budapest.
- Laslett, Peter (ed.) (1972): *Household and Family in Past Time*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Laslett, Peter (1983): Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared. In Richard Wall –Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 513-563.
- Landry, Adolphe (1934): *La révolution démographique*. Paris.
- Landry, Adolphe on the Demographic Revolution. *Population and Development Review*, 13/4. (1987), 731-740.
- Le Play, Frederic (1937) : Les Ouvriers europeens. In Zimmerman, Carle C. –Framp-ton, Merle E. (eds.): *Family and Society*. D. Van Nostrand Company Inc., New York.
- Levine, David (1977): *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism*. Academic Press, New York.
- Livi Bacci, Massimo (1999): *A világ népességének rövid története*. Osiris, Budapest.
- Macfarlane, Alan (1978): *The origins of English individualism: the family, property and social transition*. Blackwell, Oxford.
- Macfarlane, Alan (1986): *Marriage and love in England: modes of reproduction, 1300–1840*. Blackwell, Oxford, New York.
- Macfarlane, Alan (1987): *The culture of capitalism*. Blackwell, Oxford, New York.
- Malthus, Thomas (1798): *An essay on the principle of population*. (Ed. Stephan 10 aug 1997), website: www.ac.wvu.edu/~stephan/malthus/malthus.0.html
- Malthus, Thomas Robert (1826): *An essay on the principle of population: A view of its past and present effects on human happiness; with an inquiry into our prospects respecting the future removal or mitigation of the evils which it occasions*. London: John Murray. Sixth edition.
- <http://www.econlib.org/library/Malthus/malPlong.html>
- Malthus, Thomas Robert (1966): *First essay on population 1798*. London: Macmillan, New York: St Martin's Press.
- Malthus, Thomas, Huxley, Julian, Osborn, Frederick (1960): *Three essays on population*. Introduction by Frank W. Notestein. President. The Population Council. New York: Mentor Books.

- Malthus, Thomas (1902/1890): *Tanulmány a népesedés törvényéről*. (Ford.: György Endre). Politzer Zsigmond és Fia, Budapest.
- McLaren, Angus (1990): *A history of contraception from antiquity to the present day*. Blackwell, Oxford.
- Melegh Attila (1995): Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*. 14. 65–105.
- Melegh Attila (2000): Az angolszász globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a 20 században Lépések a pro-és antinatalista népesedéspolitikák összehasonlító vizsgálata irányában. *Replika*, Tavasz, 157–178.
- Melegh Attila (2000a): *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. Kutatási Jelentések. 65. KSH NKI, Budapest.
- Melegh Attila (2002): *East/West exclusions and discourses on population in the 20th Century*. Working Papers on Population, Family and Welfare. No. 3. Demographic Research Institute, Budapest.
- Melegh Attila (2005): Malthus, kolonialitás és biopolitikai rasszizmus. In Meyer, Dietmar (szerk.): *Malthus*. Műszaki Egyetem, Budapest, 71–79.
- Melegh Attila (2006): *On the East/West slope. Globalization, nationalism, racism and discourses on Eastern Europe*. CEU Press, Budapest.
- Mitra, Asok (1977): National Population Policy in Relation to National Planning in India. *Population and Development Review*, 3/3. 297-306.
- Michael Mitterauer (1995): Medieval roots of European family development. In Michálek, Jan (ed.): *Stredoeurópske kontexty l'udovej kultúry na Slovensku*. Bratislava, 92–105.
- Mitterauer, Michael (2010): *Why Europe. The Medieval Origins of Its Special Path*. Chicago University Press, Chicago.
- Mitterauer, Michael –Sieder, Reinhard (1982): *The European Family: Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*. Chicago University Press, Chicago.
- Montesquieu (1981): *Perzsa levelek*. Budapest, Európa. (Második kiadás. Fordította: Rónay György.)
- Moore, Wilbert, Ellis (1945): *Economic Demography of Eastern and Southern Europe*. League Of Nations, Geneva.
- Notestein, Frank W. (1945): Population – The Long View. In Schultz, Theodore (ed.): *Food for the World*. Chicago University Press, Chicago.
- Notestein, Frank W. (1949): *Demographic sources of power. Lecture: 20 September, Manuscript (Office of Population Research, Library, Princeton)*.

- Őri Péter (2003): *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774-1783.* KSH NKI Kutatási Jelentések 75. KSH NKI, Budapest.
- Pakot Levente (2012): Családok és háztartások két székelyföldi településen a 19. század második felében. *Demográfia*, 55/4. 268–291.
- Petersen, William (1988): Marxism and the population question: theory and practice. In Teitelbaum, Michael S. – Winter, Jay M. (eds): *Population and resources in Western intellectual traditions.* Cambridge University Press, Cambridge. (*Population and Development Review, Supplement 14*), 77–101.
- Van Praag, Philip (1978): The Development of Neo-Malthusianism in Flanders. *Population Studies*, 32/3. 467–480.
- Phillips, Roderick (1991): *Untying the Knot.* Cambridge University Press, Cambridge.
- O'Rourke, Kevin H. – Williamson, Jeffrey G. (1999): *Globalization and History: The Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy.* MIT Press, Cambridge, MA.
- Quine, Maria Sophie (1996): *Population Politics in Twentieth Century Europe.* Routledge, New York.
- Porter, Dorothy – Porter, Roy (1993): *Doctors, Politics and Society: Historical Essays.* Rodopi, Amsterdam and Atlanta.
- Ransel, David L. (1981) Recent Soviet Studies in Demographic History. *Russian Review*, 40/2. 143-153.
- Saito, Osamu (1996): Historical Demography: Achievements and Prospects. *Population Studies*, 50/3. 537-553.
- Sassen, S. (1999): *Guests and aliens.* The New Press, New York.
- Schneider, William (1982): Toward the Improvement of the Human Race: The History of Eugenics in France. *The Journal of Modern History*, 54/2. 268-291.
- Schneider, William H (1990): *Quality and Quantity. The Quest for Biological Regeneration in Twentieth-Century France.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Schneider J.C. – Schneider P.T. (1996): *Festival of the Poor. Fertility Decline and the Ideology of Class in Sicily.1860-1980.* The University of Arizona Press, Tuscon.
- Sen, Amartya 1994. *Population: Delusion and Reality.* Sept. 22 1994. http://finance.commerce.ubc.ca/amartya_sen_on_population.html
- Smith, Richard M. (ed.) (1984): *Land, Kinship and Life Cycle.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Stepan, Nancy Leys (1991): *'The Hour of Eugenics': Race, gender, and nation in Latin America.* Cornell Univ. Press, Ithaca, N.Y.
- Stoler, Ann Laura (1995): *Race and the education of desire. Foucault's history of sexuality and the colonial order of things.* Duke University Press, Durham, London.
- Szołtysek, Mikolaj – Zuber Goldstein, Barbara (2009): Historical family systems and the great European divide: the invention of the Slavic East. *Demográfia*, (English edition) 52/5. 5-47.

- Szreter, Simon (1993): The Idea of Demographic Transition and the Study of Fertility Change: A Critical Intellectual History. *Population and Development Review*, 19/4. 659-701.
- Teitelbaum, Michael S. – Winter, Jay M. (eds.) (1988): *Population and Resources in Western Intellectual Traditions*. Cambridge University Press, Cambridge. (Population and Development Review. Supplement 14.)
- Teitelbaum, Michael S. – Winter, Jay (1998): *A question of numbers. High migration, low fertility and the politics of national identity*. Hill & Wang, New York.
- Teitelbaum, Michael S. (2006): History of Population Policies up to 1940. In Caselli, Graziella et al.: *Demography: Analysis and Synthesis, IV*. Elsevier, Amsterdam, 71-82.
- Teleki Pál (2000): *Válogatott politikai írások és beszédek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Thompson, Warren S. (1929): Population. *The American Journal of Sociology*. XXX/6. 959-975.
- H. Yuan Tien (1981): Demography in China: From Zero to Now. *Population Index*, 47/4. 683-710.
- Timmons, Robert –Hite, Amy (eds.) (2000): *From Modernization to Globalization. Perspectives on Development and Social Change*, Malden, Massachusetts–Oxford.
- Thornton, Arland (2005): *Reading History Sideways: The Fallacy and Enduring Impact of the Developmental Paradigm on Family Life*. Chicago University Press, Chicago.
- Todd, Emmanuel (1985): *The explanation of ideology: family structures and social systems.*: B. Blackwell, Oxford, New York.
- Todorova, Maria (1993): *Balkan family structure and the European pattern: demographic developments in Ottoman Bulgaria*. American University Press, Washington, D.C.
- Todorova, Maria (1997): *Imagining the Balkans*. Oxford University Press, Oxford.
- Tomaselli, Sylvana (1988): Moral Philosophy and Population Questions in Eighteenth-Century Europe. In Teitelbaum, Michael S. –Winter, Jay M. (eds.): *Population, Resources and Environment*. Cambridge University Press, Cambridge. (Population and Development Review. Supplement 14.)
- Turda, Marius –Weindling, Paul (2007): *Blood and homeland”: eugenics and racial nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*. Central European University Press, New York.
- Turda, Marius (2010). *Modernism and eugenics*. Palgrave Macmillan, New York.
- Turda, Marius (2013) In Pursuit of Greater Hungary: Eugenic Ideas of Social and Biological Improvement, 1940–1941. *The Journal of Modern History*, 85/3. 558–591.
- Vilquin, Éric (2006): History of Population Thought. In Caselli, Graziella et al. (eds.): *Demography: Analysis and Synthesis, IV*. Elsevier, Amsterdam, 5–26.

- Wall, Richard et al. (eds.) (1983): *Family forms in historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Wanrooij, Bruno P. F. (2002) Italian Society under Fascism. In Lyttelton, Adrian (ed.): *Liberal and fascist Italy: 1900–1945*. Oxford University Press, Oxford. 175–195.
- Weindling, Paul (1989) Fascism and population in comparative European perspective. In Teitelbaum, Michael S. – Winter, Jay M. (eds.): *Population and Resources in Western Intellectual Traditions*. Cambridge University Press, Cambridge, (Population and Development Review. Supplement 14.) 102–121.
- Weiner, Myron – Teitelbaum, Michael (2001): *Political Demography and Demographic Engineering*. Bergahn Books, New York and Oxford.
- Withworth, Sandra (1994): *Feminism and International Relations*. The Macmillan Press Ltd., Basingstoke.
- Wrigley, Anthony – Schoefield, Richard (1981): *The population history of England. 1541–1871: A reconstruction*. Edward Arnold, London.
- Yashin, Anatoli et al. (eds.) (1996): *European Protoindustrialization*. Cambridge University Press, Cambridge.